

Міністерство внутрішніх справ України
Університет внутрішніх справ

Кафедра теорії та історії держави і права
Кафедра українознавства

**КИЇВСЬКА РУСЬ:
державність, культура, право**

Харків
2000

Рекомендовано до друку кафедрою українознавства (протокол № 1 від 5 вересня 2000 р.) та кафедрою теорії та історії держави і права Університету внутрішніх справ (протокол № 1 від 26 вересня 2000 р.).

Авторський колектив:

- В.А. Греченко**, докт. іст. наук, професор – розділ 2, крім «Міфологія та обряди астрального культу в Давній Русі» (у співавторстві з В.А.Режко);
- О.А. Гавриленко**, канд. іст. наук, доцент – передмова, розділ 3 (у співавторстві з С.Д.Колесніковим);
- О.О. Гавриленко** – «Міфологія та обряди астрального культу в Давній Русі» у розділі 2;
- С.Д. Колесніков** – розділ 3 (у співавторстві з О.А.Гавриленком);
- І.А. Логвиненко**, канд. іст. наук, доцент – розділ 1
- В.А.Режко**, канд. філолог. наук, доцент – розділ 2, крім «Міфологія та обряди астрального культу в Давній Русі» (у співавторстві з В.А.Греченком).

Передмова

Пропонована праця є першою з серії навчальних розробок, спільно запланованих кафедрами українознавства й теорії та історії держави і права Університету внутрішніх справ. Серія передбачає політико-правовий огляд державотворчих та культурних процесів, що мали місце в історії України з часів Київської Русі до сьогодення. Оригінальність даних видань, на думку авторів, буде полягати в тому, що у них вперше в єдиному навчальному посібнику міститиметься матеріал з політичної історії, історії культури та історії права України. Це дасть читачеві можливість глибше й повніше з'ясувати головні проблеми тем, запланованих навчальними програмами, визначити принципові відмінності лекційних курсів.

Дана книга складається з трьох розділів. У першому аналізуються найголовніші питання політичної історії Київської Русі, у другому висвітлюються особливості культури Русі, у третьому розглядаються суттєві проблеми історії права Давньоруської держави.

Слід зазначити, що у ході написання цієї роботи автори використовували як вже відомі, так і новітні наукові та навчальні розробки з даної теми. Матеріали можуть широко використовуватись як при підготовці до семінарських занять, так і при написанні контрольних та курсових робіт курсантами, студентами і слухачами вищих навчальних закладів юридичного профілю.

Видання містить додатки у вигляді пояснювальних таблиць та текстів Короткої та Просторої редакцій Руської Правди. Текст обох редакцій подається в адаптованому перекладі. Незважаючи на те, що переклад певною мірою перекоксує сутність документу, автори свідомо пішли на це, прагнучи полегшити його сприйняття.

Розділ 1

КИЇВСЬКА РУСЬ**СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКА РУСЬ**

Виникнення державності у східних слов'ян. Утворення Київської Русі. Початком розвитку давньоруської державності були племінні об'єднання східного слов'янства. У Східній Європі за “Повістю временних літ” їх налічувалося близько п'ятнадцяти. Головною формою суспільної організації східних слов'ян напередодні утворення відносно централізованої Київської держави були спочатку союзи племен, які поступово трансформувалися у племінні князівства. Характер цих утворень співвідноситься з двома історичними періодами: військової демократії та вождизму – проміжного етапу від первісного суспільства до класового. Територіально-політичні утворення східного слов'янства характеризуються як об'єднання зі сталою територією і зародками державності. Кожне з цих утворень було окремою етносоціальною групою з визначеною територією, властивими їй елементами матеріальної культури, побуту, звичаїв. У межах племінних об'єднань складається інститут спадкоємницької влади князя, який виконував важливі функції воєнно-політичного керівництва і створював більш стійкі політичні утворення.

Наступним етапом у формуванні давньоруської державності було виникнення ранньодержавних об'єднань східних слов'ян.

Чинником (ядром) державного об'єднання східнослов'янських племен стали поляни. Його політичним центром став Київ. Саме тут схрещувалися важливі торговельні артерії, що з'єднували держави Середньої Європи зі Сходом, північні країни з Чорним морем. Згідно з численними археологічними джерелами, вже у У1-УШ ст. Київ був розвиненим господарським і культурним осередком, настільки могутнім мілітарно, що міг успішно претендувати на поширення своєї влади над східнослов'янськими племенами.

Поряд з Києвом виникають інші міста. Спочатку це були невеликі ремісничо-торговельні поселення, які згодом ставали центрами племінних об'єднань, земель. Так, Чернігів став центром сіверської землі, Іскоростень – древлянської, Новгород – землі прильменських слов'ян тощо. Міста відігравали дедалі більшу роль у соціально-економічному житті слов'ян. Вироби ремісників ставали предметами обміну на продукти місцевого сільськогосподарського виробництва, сприяли розвитку торгівлі нової слов'янської держави зі Скандинавією, Візантією, Західним світом і Сходом.

Важливим етапом у соціально-економічному і політичному розвитку східнослов'янських племен був період УШ-ІХ ст. Він характеризувався подальшою феодалізацією суспільства, утворенням відповідних соціальних верств, формуванням нових ранньодержавних об'єднань: Славії (північної

частини східнослов'янських земель з центром у Ладозі), Куявії (полянського об'єднання) і Артанії, яку більшість дослідників ототожнюють з Тмутороканською Руссю (район Тамані).

Подібний поліцентризм був характерним для багатьох країн Європи в період ранньофеодальної державності. Так, Франкська держава у VI ст. складалася з трьох основних центротворень: Нейстрії (Південно-Західної Галлії), Австразії (північно-східного регіону) і Бургундії. У Данії у VIII-IX ст. виділилося чотири політичних центри: Еллінг в Середній Ютландії, Хедебю у Південній Ютландії, третій на острові Зеланд і четвертий – у Сконі на півдні Скандинавського півострова.

Процес розкладу родоплемінного устрою і формування феодальних відносин, як і в країнах Західної Європи, супроводжувався у східних слов'ян інтенсивною військовою діяльністю. Джерела вказують на надзвичайну активність Русі в цей період на Чорному морі і на південному сході проти Хазарського каганату, що був союзником Візантії.

На IX ст. припадає завершення тривалого періоду творення Київської держави. В ній сформувалася родоплемінна знать – князь, бояри, дружинники – яка захоплювала землі общини – “верви”, обкладала вчорашніх вільних селян-общинників даниною і поступово перетворювала їх на феодально залежних. Причому головною формою експлуатації на Русі була продуктова рента, а не відробітки, як у феодальних державах Західної Європи. Відчуження додаткового продукту здійснювалося у формі данини.

Різноманітні джерела дають можливість побачити ті соціальні верстви “Руської землі” IX ст., становлення яких свідчить про посилення процесу феодалізації. Вищою ланкою багатошарової феодальної ієрархії був “великий князь Руський”, або як називали його східні джерела – каган (ханан) – титул рівнозначний імператорському. Наступна ланка – “світлі князі” – князі союзів племен, що були тісно зв'язані з великим князем. Крім князів формувалося боярство, тобто знать, пов'язана службовими відносинами з князем. Воно поділялося на “великих бояр”, “бояр”, “мужів”. Далі джерела називають гостей – купців, а також основну масу населення – “людей”, смердів, челядь і рабів.

З посиленням економічної та політичної могутності правителів “Руської землі”, що прагнули до поширення свого панування, поступово стиралися особливості і відмінності у матеріальній культурі східних слов'ян, ширилися етногенетичні процеси об'єднавчого характеру. Становлення державності обумовлювало процеси соціально-політичної консолідації східних слов'ян. Єдність території “Руської землі” VIII-IX ст. ґрунтувалася вже не на родоплемінній спільності, а на політичній.

Процес політичної консолідації східних слов'ян завершився наприкінці IX ст. об'єднанням північного (з центром у Новгороді) та південного (з центром у Києві) ранньодержавних утворень і виникненням давньоруської держави, центром якої став Київ. Як повідомляють літописи, 882 р. на князівському престолі у Києві утвердився новгородський князь Олег з династії Рюриків. Олег підступно вбив місцевих правителів – князів

Аскольда і Діра, проголосивши Київ “матір’ю городів руських”, тобто стольним градом усієї давньоруської держави.

Таким чином, формування відносно єдиної Київської держави було складним і тривалим процесом, закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов’ян. Процес їх політичної консолідації, зумовлений також низкою інших внутрішніх і зовнішніх факторів: територіальною, етнічною, культурною і релігійною спільністю східних слов’ян, розвитком економічних зв’язків і їхнім прагненням об’єднати сили в боротьбі із спільними зовнішніми ворогами.

Норманська теорія: за і проти. Проте в історичній науці немає єдиної точки зору щодо обставин заснування давньоруської держави. Так, відповідно літопису “Повісті временних літ”, біля 862 року слов’янські і фінські племена Новгородської і Псковської землі запросили на княжіння Рюрика, представника скандинавської знаті, та його братів Сінеуса і Трувора. Без належного критичного аналізу джерела німецькі вчені, які працювали в Росії у XVIII ст., зокрема Г.Ф.Міллер (Мюллер) (1705-1783) та А.Л.Шльоцер (1735-1800), сформулювали концепцію, згідно якої саме варяги були засновниками давньоруської держави. Цей напрям історичної науки дістав у історіографії назву “норманської теорії”. Норманська теорія містить певну політичну спрямованість – уявлення про нібито “неповноцінність” східних слов’ян, їхню нездатність самостійно створити свою державність і культуру. Тому вже у середині XVIII ст. з критикою норманської теорії виступили В.М.Татищев і М.В.Ломоносов, які заклали основи теорії природно історичного процесу утворення держави на Русі. З того часу в історичній науці точилася полеміка між норманістами та їхніми опонентами. Проте у радянській історіографії вплив норманської теорії було подолано у 30-40-х роках. Як переконливо доводять праці багатьох істориків і археологів, зокрема Б.Грекова, М.Тихомирова, Б.Рибакова, С.Юшкова, О.Шахматова та інших, саме об’єктивний внутрішній розвиток східних слов’ян зумовив об’єднання їх в єдину державу. Варяги, безумовно, відігравали певну роль у житті Давньої Русі, але, як це аргументовано довів польський вчений Г.Ловмянський, як купці і наймані воїни. Беручи до уваги матеріали археологічних розкопок, враховуючи новітні дослідження з даної проблеми, можна зробити наступний висновок: норманський елемент був присутній на території Русі, але був нечисленним, асимілювався з місцевим населенням і не мав вирішального впливу на формування державності у східних слов’ян. Хоча, безумовно, він став своєрідним каталізатором, який прискорив державотворчі процеси слов’ян.

Походження терміну “Русь”. Слід зазначити, що прибічники норманської теорії не тільки намагалися дати пояснення історії утворення Київської держави, а й розкрити походження терміну “Русь”. Зокрема, варязька теорія ґрунтується на припущенні, що фіни назвали Руссю одне з племен норманів-шведів (варягів), які наприкінці IX ст. заснували

давньоруську державу. Однак є чимало підстав для її заперечення. У джерелах УШ-ІХ ст. часто вживається термін “Русь” для означення південних племен східного слов’янства (полян, сіверян). М.Грушевський, зокрема, зауважує, що у скандинавських сагах, де є згадки про Київ, ніколи варяги не ототожнюються з Руссю: для них вона –чужа земля. Жодне східне джерело не ототожнювало Русь зі скандинавами, так само як і візантійські автори відрізняють Русь від варягів, яких Візантія добре знала.

Чимало дослідників поділяють думку про кельтське походження терміну “Русь”. Прихильники цієї концепції виходять з того, що одне з кельтських (галльських) племен у Провансі мало ім’я *rutheni* (русини). Після підкорення Галії Юлієм Цезарем русини мігрували на Дунай, де частина їх осіла, а інша – рушила далі на схід, досягла землі полян і стала союзником слов’ян у боротьбі з готами (IV ст.). З цього часу назва “русини” виступає також у короткій формі “руси”. Перша згадка у письмових джерелах про русів на Наддніпрянщині (росомонів) належить готському історичу Йордану і відноситься до IV ст. Про народ рос, який живе між Дністром і Доном, згадує сирійський історик Захарія-Ритор, або Псевдо-Захарія (VI ст.).

Привертає увагу вирішення проблеми походження Русі відомим українським істориком О.Пріцаком. Вчений вважає русів “поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю морських кочевників”, які впродовж IX – на початку XI ст. “володіли переважно торговельними шляхами і племенами, а не територіями”. Тому Русь у цей період “представляла собою іноземну правлячу верхівку з примітивною соціально-політичною організацією, складену із морських і річкових кочовиків, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були пов’язані ні з якою конкретною територією”. І лише князь Ярослав почав перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях.

Існують і інші пояснення терміна “Русь”: від сарматського слова “*rhos*”- світло. І.Подоличко вважав, що це слово складено із двох: “*ra*”- сонце і тюркського “*su*” – вода, що означало – “люди сонячних вод”. Деякі дослідники дотримуються теорії місцевого походження цього терміну і бачать його витоки в назвах річок Рось, Росава, Роставиця, Росна і т.д.

Проте, якими б не були концепції походження терміну “Русь”, він вживався в арабських, візантійських, латинських джерелах і, нарешті, у найдавніших літописах саме для визначення східнослов’янської держави, , що складалася на території Середнього Подніпров’я у VI-IX ст., а також як етнічна назва її населення.

Поняття “Русь” та “Руська земля” вживаються літописцем спочатку для порівняно невеликого регіону Середньої Наддніпрянщини, що охоплював Київщину, Переяславщину і Чернігівщину. Згодом із розширенням давньоруської держави і входженням до її складу всіх східнослов’янських племен термін “Руська земля” поширився на всю територію їх розселення від Чорного моря до Білого, від витоків Дністра і Західного Бугу на заході до верхів’їв Волги, Оки й Верхнього Наддону на сході. Разом з тим зберігалася

поняття про Руську землю у вузькому значенні – як про регіон Київщини і Поросся.

Великі Київські князі Олег та Ігор. Давньоруська держава після її утворення продовжувала розширяти свої території. В період князювання Олега (882-912 рр.) влада Києва поширювалася не лише на полян, древлян і сіверян, але й на ільменських слов'ян, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, неслов'янські (фіно-угорські) племена чудь і мерю. На приєднаних землях будувалися “городи”, де розміщувалися гарнізони під проводом визначних дружинників – “світлих бояр”. Підвладні Києву племена мусили платити великому князеві данину шкірою, воском, медом та іншими продуктами, постачати військо під час воєнних походів.

Розширення кордонів Київської держави далі на північ і приєднання Новгороду зумовило посилення ролі торговельної артерії – шляху “із варяг у греки”. Торговельна експансія Русі на Чорноморське узбережжя викликала подальше загострення відносин між Києвом та Константинополем. У 907 році, як повідомляє Нестор-Літописець, відбувся великий похід Русі на Візантію. (Цікавим на наш погляд, є твердження російського історика Л.Гумільова, що цього походу взагалі не було. Бо тільки в “Повісті временних літ” ми знайдемо розповідь про нього, а жодна грецька хроніка навіть не згадує про похід Олега 907 р.!!! А от описання цього походу в хроніках можемо знайти, але під 860 р. і здійснив його Аскольд). Візантіїці були змушені укласти з Руссю договір, згідно з яким вони зобов'язувалися сплачувати данину по 12 гривень “на ключ”, тобто на корабель, виплатити певні суми руським містам – Києву, Чернігову, Переяславлю та іншим. Для руських купців передбачалася низка пільг. У 911 р. укладено новий договір між Візантією і Руссю, який сприяв утвердженню Київської держави як рівноправного партнера імперії. У ньому було окреслено правові норми взаємовідносин, правила розв'язання конфліктів, що виникали між русинами і візантіїцями. Договори 907 і 911 рр. є першими з нині відомих дипломатичних і правових актів молодой давньоруської держави.

Іншим важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності Київської держави кінця IX – початку X ст. був східний. У 909-910 рр. Відбулися походи Русі на каспійське узбережжя, у 912 – на Закавказзя. Похід 912 року для Олега став останнім. Під час цього походу він загинув.

Наступник Олега – Ігор (912-944) почав своє князювання з придушення повстання слов'янських племен, підкорених у попередні роки Києвом. Впродовж тривалого часу Ігор вів війну з древлянами (914 р.) уличами, тівверцями та іншими племенами, яких він знову змусив визнати владу Києва. Становище давньоруської держави ускладнилося появою біля її південних кордонів печенізької орди, що протягом багатьох десятиліть завдавала значної шкоди економічному і культурному розвитку східних слов'ян. У 939 р. почалася війна Хозарського каганату з Візантією. У Русі з'явилася чудова можливість позбавитися важкого для неї союзу з Хозарією за допомогою союзу з Візантією. Наприкінці 939 року (або на початку 940 р.)

руська дружина вступила у війну і одержала перші перемоги. Було взято хозарське місто Самкерц та підкорені улличі, союзники Хозарії. Але ці успіхи були тимчасові. Дуже скоро хозарське військо під проводом Песаха розбило руську дружину, спустошило країну і підійшло до Києва. Ігор змушений був знову укласти союз з Хозарією і виступити проти Візантії.

Ослаблення Ігоря призвело до того, що біля 940 р. від Київської держави відійшли сіверяни та радимичі; землі улличів і тиверців потрапили до печенігів; кривичі визволились і створили незалежне Полоцьке князівство. А залишки самої Русі із нерівноправного союзника Хозарського каганату перетворюються у його васала.

Під тиском Хозарського каганату Ігор здійснив морський похід на Царгород, але він закінчився невдачею. 8 липня 941 р. руська ескадра була зустрінута візантійським флотом і знищена “грецьким вогнем”.

Трагічним був похід 943 р. на узбережжя Каспійського моря в Азран. Епідемія дизентерії, постійні напади військ правителя Азрама Марзубана змусили руську дружину відступити до Хозарії, де вона була повністю знищена. (У хозарів діяв закон про смертну кару для воїнів, які не змогли перемогти).

Одночасно з каспійською трагедією під тиском Хозарського каганату відбувся новий похід на Візантію. Військо Ігоря було величезне, але зібране наспіх та погано підготовлене. Грандіозний похід виявився просто військовою демонстрацією бо коли армія русичів була вже на Дунаї імператор вислав своїх послів для укладання миру. Взявши викуп у греків, Ігор повернувся до Києва. Наступного 944 р. було укладено мирний договір, який дозволяв Русі вільно надсилати до Константинополя торговельні кораблі. Однак Ігор змушений був зректися володінь у гирлі Дніпра і на узбережжі Чорного моря.

Повернувшись з походу на Візантію, щоб розрахуватись з варязькою найманою дружиною, виплатити данину Хозарському каганату, князь Ігор з невеликою слов'янською дружиною вирушив восени 944 р. збирати полюддя в землю древлян. Цим і скористався древлянський князь Мал, який перебив дружину Ігоря, а сам київський князь, - як повідомляє Лев Діакон, - “був прив'язаний до двох дерев і розірваний на дві частини”.

Княгиня Ольга. Після смерті Ігоря влада перейшла до його жінки княгині Ольги (кінець 944-964 рр.), оскільки спадкоємець убитого князя – Святослав – був ще малолітнім. З іменем цієї рішучої жінки пов'язана низка важливих подій, що справили значний вплив на подальший розвиток Русі. Насамперед Ольга рішуче розправилася із повсталими древлянами, здобула і спалила вщент їхнє головне місто Іскоростень. Частину населення було вирізано, частину запродано в неволю, на решту накладено тяжку данину, дві третини якої йшло до Києва, а решта – до Вишгорода, міста, де жила Ольга. Водночас вона здійснила державні реформи. Враховуючи обставини смерті свого чоловіка князя Ігоря, намагаючись уникнути їх в майбутньому, Ольга впорядкувала збирання данини. Були регламентовані розміри, час та місце її

збору. Є підстави розглядати сенс державних нововведень Ольги та її “мужів” (верхівки дружини, радників) у регламентуванні повинностей залежного населення (запровадження “уроки”), створенні уставів, що їх застосовували княжі дружинники, збираючи данину, виконуючи адміністративні і судові функції. Все це було пов’язано з переходом від системи полюддя до нового порядку стягнення данини через спеціально посланих для цього представників князівської адміністрації, що приймали її від населення в укріплених пунктах – “становищах”. Ольгою були також влаштовані опорні пункти центральної влади на місцях, адміністративна ж і судова системи поширювалися на всі підвладні Києву землі племінних князів, крім Лівобережжя Дніпра, яке залишилося незалежним і перебувало в союзі з Хозарією.

Важливе значення мали заходи княгині щодо створення структури, яка нагадувала бюджетну. Так, Ольга запровадила “ловища” і “перевесища”. Ці поняття стосувалися полювання: так позначалась територія, з якої повинні були постачатися державі хутра, що високо цінувалися в Європі. Ольга також ставила “знамення”. Це стосувалося вже іншого джерела надходжень до бюджету: бортних дерев, де були рої бджіл. Бортництво давало цінні продукти експорту - мед і віск.

Княгиня Ольга проводила зважену зовнішню політику, спрямовану на усталення стосунків з Візантією. Вона здійснила два візити до Константинополя – у 946 та 957 рр., під час яких були укладені союзницькі угоди. Відтоді руські загони збройно служили імператорові, а Візантія за це платила Русі. Під час останнього візиту до Константинополя 9 вересня 957 р. Ольга прийняла хрещення (хоча деякі історики вважають, що це сталося раніше), що означало встановлення тісного союзу з Візантією, давнім ворогом Хозарського каганату. Тому зрозуміло, як зазначав Л.Гумільов, що війна між Хозарією та Руссю була неминуча. Ця війна була затяжною і проходила з перемінним успіхом. Зближення з Візантією зумовило укладення союзу Русі з печенігами (цей союз тривав до 968 р., тобто до наступного русько-візантійського конфлікту). Печеніги виявилися достатньо надійними союзниками, були гарантом безпечної торгівлі між Києвом і Херсонесом, постачали русам шаблі в обмін на важкі мечі.

З джерел відомо, що Ольга мала зносини з Германією, які характеризувалися спробами імператора Оттона перетягнути київську княгиню в католицьку віру, тобто на бік Германії. З цією метою у 961 р. до Києва з Триру прибув єпископ Адальберт, але його місія не вдалася.

11 липня 969 р. Ольга померла – через п’ять років після того, як передала княжий стіл своєму синові Святославу (964-972 рр.).

Політична діяльність князя Святослава. Святослав розпочав князювання походами на Оку та Волгу, де розгромив в’ятичів і змусив їх сплачувати данину Києву. Були одержані блискучі воєнні перемоги над союзниками Хазарського каганату – волзькими булгарами і бургасами. У

965 р. Святослав розпочав війну проти самої Хозарії. В результаті трирічної війни величезна імперія хозарів припинила існування.

Падіння Хозарського каганату, по-перше, сприяло подальшій консолідації східнослов'янських племен, оскільки останній претендував на землі в'ятичів і сіверян. По-друге, відкрило шлях кочовим племенам Сходу на Русь, що створило нову постійну небезпеку і суттєво вплинуло на подальшу долю Київської держави. По-третє, печеніги, союз з якими остаточно розпався, зуміли блокувати торговельні шляхи на схід і стали господарями південноруських степів. І останнє, Хозарський каганат зник не тільки як держава, але й як важливий елемент системи міжнародних зв'язків: політичних, економічних, релігійних і навіть етнічних. Так, втративши підтримку Хозарії, значно послабилися династія Каролінгів у Франції і халіфат у Багдаді, який втратив контроль над Єгиптом і Аравією; посилювалися дезорганізаційні процеси у Саманідському еміраті тощо.

У 968-971 рр. Святослав здійснив кілька походів на Балкани. У серпні 968 р. в битві під Доростолом він завдав поразки болгарській армії. Зайнявши кілька міст по Дунаю, Святослав зробив своєю резиденцією місто Переяславець. Це було вигідно для князя економічно, бо з Фракії легко було привезти тканини, золоті прикраси, фрукти й вино; з Чехії – срібло, з Угорщини – коней, з Русі – хутра, мед та рабів. Політично теж, по-перше, тому що князь знаходився далі від Києва, де склалася достатньо сильна християнська партія (яку підтримувала мати Ольга) і мала намір впливати на політику князя – язичника. По-друге, Святослав діяв в епоху становлення ранньофеодальних імперій та їх протиборства за місце в Європі. Лише за кілька десятиріч до появи Святослава на Дунаї розпалася Великоморавська слов'янська держава. У 962 р. римський папа коронував Оттона I імператорською короною, Київська держава, досягнувши вершин воєнної могутності завдяки походам Святослава, ставала динамічним воєнно-політичним організмом, який намагався наблизитись до авансцени основних подій тогочасного європейського політичного процесу.

Скориставшись відсутністю Святослава, лівобережні печеніги за намовою Візантії підійшли до Києва і обложили його. Вчасно попереджений гінцем з Києва Святослав спішно повернувся до стольного града й відігнав печенігів. Саме під час свого недовгого перебування в Києві Святослав здійснив адміністративну реформу. Старшого сина Ярополка він посадив своїм намісником у Києві, Олегу дісталася древлянська земля і Володимирю – Новгород. Цей захід став важливим кроком на шляху консолідації держави, зміцнення влади київського князя у землях племінних князівств. Проте Київська держава у X ст. не становила єдиної політично-територіальної цілісності. До її складу за підрахунками М.Грушевського, входило не менше двадцяти земель і князівств. Деякі з них – значно віддалені від Києва – мали цілком відмінні господарський і суспільний устрої, культуру тощо.

Другий похід Святослава на Балкани, що почався 969 р., склався не так успішно, як перший. Послабленій дружині Святослава довелося воювати проти досить сильної армії візантійського імператора Іоанна Цимісія. По

кількох великих битвах візантійське військо у 971 р. обложило місто Доростол, де зосередилися головні сили русичів. Після тримісячної облоги обидві сторони погодилися на переговори. Іоанн Цимісхій зобов'язався пропустити армію Святослава додому і навіть забезпечити її харчами на зворотній шлях на Русь, а київський князь відмовлявся від претензій на візантійські володіння в Криму та на Дунаї, зобов'язувався не воювати в майбутньому з Візантією.

З поразкою руської дружини під Доростолом пов'язана трагічна сторінка історії Київської держави. Всю відповідальність за невдачі Святослав поклав на християн. В Білобережжі (острів Березань), де князь змушений був зимувати, була перебита християнська частина дружини. Сам Святослав закатавав до смерті свого брата Улеба (Гліба). Більш того до Києва було надіслано наказ спалити церкви і погрозу після повернення знищити всіх християн. Тому, на думку Л.Гумільова, християнське оточення князя Ярополка і підкупило печенізького хана Курея, який навесні 972 р. біля Дніпровських порогів напав на Святослава і вбив його.

Діяльність князя Святослава, незважаючи на поразку його останньої кампанії, свідчить, що це був видатний державний діяч, якого знав весь тодішній політичний світ. Він був учасником визначних міжнародних подій, часто діючи за згодою з іншими державами і беручи таким чином участь у вирішенні завдань європейської політики. Розглядаючи східні й західні походи Святослава, можна помітити єдність стратегічного завдання, яке полягало у намаганні зруйнувати всю систему європейських та азіатських союзів Візантії у Причорномор'ї.

Походи Святослава на Балкани, перенесення його резиденції до Переяславця виразно свідчили про намір київського князя перетворити Київську державу на впливовий геополітичний і воєнний фактор у Південній і Центральній Європі. Саме на це були спрямовані його зусилля у залученні Угорщини до антивізантійської коаліції. Угорці взяли участь у воєнному поході Русі проти Візантії у 968 р. А навесні 970 р. утворенню воєнного союзу з угорцями сприяли посольства Святослава в Паннонію, які засвідчили зрілість давньоруської дипломатії того часу.

Воєнно-політичні і дипломатичні дії Святослава сприяли широкому виходу Київської держави на міжнародну арену і відіграли важливу роль у її подальшому розвитку.

ПІДНЕСЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розквіт Київської Русі за часів Володимира Великого. Після смерті князя Святослава між його синами розпочалася жорстока боротьба за владу. У 977 р. Ярополк під Овручем розбив дружину Олега. Сам Олег у цій битві загинув. Володимир Святославович діяв рішуче. Підтриманий новгородцями він найняв варязьку дружину і вирушив на Київ. У 980 р. на річці Друть відбулася битва військ Володимира і Ярополка, в якій останній зазнав поразки. Воюючі сторони погодилися на переговори. Під час переговорів у

Родні Ярополка було вбито і у червні 980 р. Володимир посів престол у Києві.

Державну діяльність новий князь, як і його попередники, розпочав з приєднання до Києва східнослов'янських союзів племен, які або ще не увійшли до складу держави, або вступили в період міжусобної боротьби за владу. Першим воєнним заходом Володимира був похід 981 р. проти хорватів і дулібів. У 981-998 рр. придушено повстання в'ятичів, 983 р. – підкорено ятвягів, 984 р. – радимичів. За правління Володимира всі основні східнослов'янські союзи племен інкорпоровано до складу Київської держави.

З метою зміцнення держави, посилення великокнязівської влади Володимир здійснив адміністративну реформу. Аби обмежити владу, а з часом і позбавити її племінних вождів та князів, Володимир передав управління уділами своїм синам, яких мав 12. В деякі регіони були направлені намісниками бояри, які довели свою відданість князю.

В результаті адміністративної реформи 988 р. значно зміцніла система державної влади на місцях. З того часу в основних містах держави від імені великого князя намісники збирали данину, управляли і чинили суд. Їм підлягали урядовці нижчого рангу, які поряdkували в тій чи іншій волості. Все це привело до об'єднання держави, централізації великокнязівської влади.

За Володимира в основному завершився процес складання території Київської держави, визначилися її кордони. (На сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі – Чудського, Ладозького озер, на півдні – Дону, Сули, Південного Бугу.) Для захисту південних земель Київської Русі від печенігів Володимир збудував цілу систему укріплень по річках Трубеж, Стучна, Сула та ін. Підступи до Києва прикривали також потужні земляні укріплення з дерев'яними конструкціями, так звані “змійові” вали.

Крім адміністративної Володимир запровадив і судову реформу, поділивши світський та релігійний суд; намагався удосконалити кодекс звичаєвого права – “Закон Руський”, пристосувати його до умов часу. Важливо, що великий князь відмовився від опори на племінні військові формування. Він роздавав земельні уділи з правом експлуатації місцевого населення вихідцям з інших, часом віддалених земель, зобов'язуючи їх виконувати військову службу та забезпечувати оборону держави. Володимир першим почав карбувати монету. Але найважливішою, найрадикальнішою реформою була релігійна.

Князь Володимир добре розумів, що стара язичницька релігія не відповідає його прагненням – створити сильну централізовану державу, бо не виконує об'єднавчої функції. Тому він одразу ж після утвердження на київському престолі розпочав реформування язичницької віри. Було створено, як свідчить Нестор-літописець, пантеон з шести богів з богом - громовержцем Перуном на чолі. Однак історики знайшли в джерелах докази того, що Володимир запровадив на Русі культ самого лише Перуна, а інші боги-ідоли з'явилися у літописі пізніше. Тобто князь прагнув до

монотеїстичного культу, вважаючи, що його одноосібній владі має відповідати єдиний для всіх у державі бог. Але реформа була приречена на невдачу. По-перше тому, що культ Перуна, запозичений у західних слов'ян балтійського Помор'я у вагрів і ободрирів, був для східних слов'ян чужим. По-друге, культ Перуна вимагав жертвоприношень не тільки хлібом, м'ясом і молодими півнями, а й людьми. (Але якщо у вагрів і ободрирів це були полонені іноземці, то Володимир пішов ще далі, вимагаючи приносити в жертву крім іноземців і своїх громадян). І цей культ, звичайно, не міг "природно" прижитись на Русі. По-третє, з другої половини IX ст. християнство поступово наближається до кордонів Київської держави. У 864 р. охрестилася Болгарія, у 928-935 рр. Польща і т.д. Тому язичницьку Русь Європа вважала "поганою", варварською державою і це значно ускладнювало взаємовідносини між ними.

Отже, врешті Володимир і сам зрозумів, що навіть оновлена язичницька віра не відповідала ані новим відносинам у суспільстві, ані новим європейським реаліям. Тому в середині 80-х років X ст. київський уряд схиляється до думки щодо прийняття іншої, якісно нової релігії – християнства. Нагода не забарилася. 986 р. Візантія програла війну Болгарії, і в країні почалося повстання земельних магнатів проти братів – імператорів Василя II і Константина VIII. Імператори звернулися за допомогою до київського князя. Той не відмовив, але висунув вимогу: одруження із сестрою імператора Анною. У свою чергу Володимир зобов'язався охреститися й незабаром виконав свою обіцянку.

Шеститисячне наймане варязьке військо з Русі допомогло Василю II та Константину VIII придушити повстання Варди Фоки. Однак брати-імператори несподівано відмовились видати за князя сестру. Щоб змусити візантійський двір виконати умови договору, Володимир здійснив похід до Криму й після шестимісячної облоги оволодів містом Херсонесом (Корсунем). Урочистий шлюб Володимира з Анною відбувся в Херсонесі у жовтні 988 р., а навесні наступного року Володимир з дружиною повернувся до Києва й заходився запроваджувати християнство. Нищились язичницькі капища й ідоли, на їхньому місці будувалися церкви. Руські люди неохоче відмовлялися від старої віри. Тому процес християнізації відбувався складно, тривав кілька століть. Так, територіально близький до Києва Чернігів прийняв нову віру тільки у 998 р., Смоленськ – у 1013 р. До середини XII ст. язичниками залишалися тиверці, уличі, в'ятичі, радимичі, а в Ростово-Суздальській землі ще 200 років після хрещення руйнували церкви та виганяли єпископів. Невдовзі по прийнятті християнства на Русі було створено митрополію, підпорядковану константинопольському патріархові.

Запровадження християнства в Київській державі мало прогресивний характер. Воно зміцнило авторитет і владу князя, сприяло розбудові держави. З переходом до нової віри Русь переймала традиції еллінської культури, техніку кам'яної архітектури, градобудівництва; поширювалася писемність, відкривалися школи й книгописні майстерні (скрипторії) тощо. Давньоруська

держава ввійшла як рівна в коло європейських країн. Значно розширилися економічні і культурні зв'язки з багатьма народами.

Наприкінці життя Володимира виявилось, що Давньоруська держава недостатньо згуртована, а влада князя не безмежна. Сини великого князя намагалися зміцнити свою владу в даних їм удільних землях і здійснювати політику незалежну від Києва. В 1011 р. Володимир призначив правити Києвом сина Бориса – Романа, як майбутнього спадкоємця. Саме ця обставина, напевне, призвела до розриву великого князя з синами: прийомним Святополком та Ярославом. У 1012 р. Святополк було посаджено до в'язниці за спробу об'єднати церкви Риму та Русі. У 1014 р. Новгородський князь Ярослав відмовився відвезти до Києва зібрану данину. Це стало причиною конфлікту. Володимир почав збирати військо і готуватися до походу на Новгород, але несподівано 15 липня 1015 р. князь помер.

Після смерті Володимира Святополк був визволений із в'язниці. Дуже скоро, підтриманий киянами, він вокняжився на київському престолі, підступно вбивши своїх братів – Бориса, Гліба та Святослава. З трьох братів, які ще залишилися, найнебезпечнішим суперником Святополка був Ярослав. Боротьба між ними тривала з перемінним успіхом. (перемога Ярослава під Любечем 1016 р., поразка на річці Буг 1018 р.) завершилася цілковитою перемогою Ярослава 1019 р. на річці Альта біля Переяслава. Святополк під час втечі у Польщу, як повідомляє літописець, раптово помер від “психічної хвороби”. З братів Ярослава залишалися ще Мстислав – князь Тмутаракані і Судислав, який перебував у Пскові. Боротьба Ярослава з Мстиславом була впертою. Однак після битви під Листвином біля Чернігова Ярослав зазнав поразки, Мстислав задовольнився Лівобережжям, і обидва брати князували у злагоді між собою. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав остаточно об'єднав Русь. Судислав був ізольований від боротьби за владу, бо перебував 24 роки у київській в'язниці.

Великий київський князь Ярослав. Ярослав (1019-1054) доклав багато зусиль до зміцнення єдності і централізації держави. Одночасно з масштабною розбудовою Києва здійснювалися енергійні заходи щодо зміцнення південних кордонів Русі. Була зведена нова захисна лінія вздовж Росі. У 1036 р. (або у 1017 р.) Ярослав завдав біля Києва нищівної поразки печенігам, які тривалий час загрожували Русі.

Відбувалося подальше розширення території Київської держави. У 1031 р. були повернуті червенські міста. Просування на захід Ярослав закріпив будівництвом нового міста – Ярослава – над Сяном, яке значно зміцнило західні кордони держави. Влада київського князя поширилась і на частину прибалтійських земель, де було засноване місто Юр'єв (Тарту). Ярослав активно втручався у польські справи. Він воював у Мазовії, допомагав Казиміру приєднати її до складу польських земель. Потім втрутився у боротьбу за трон у Польщі, підтримавши Сигизмунда.

Але головним напрямком зовнішньої політики Київської держави в цей час був південний. Київський князь намагався підтримувати дружні відносини з Візантією. Та у 1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, викликана зміною політичного курсу нового імператора Константина IX Мономаха, який почав обмежувати права руських купців у Візантії. Морський похід на Константинополь закінчився невдало, але під тиском зовнішньополітичних обставин (Ярослав почав формувати антивізантійську коаліцію, до якої увійшла Німеччина та велися переговори з іншими європейськими країнами) імператор був змушений у 1046 р. укласти з Руссю мирну угоду, яка незабаром була скріплена шлюбом сина Ярослава Всеволода з дочкою Константина IX Марією.

В цей час Київська Русь мала жваві дипломатичні відносини з Германською імперією. 1030-1031 і 1040-1043 рр. сторони обмінювалися посольствами. Давньоруська держава дивилася на Германію як на надійного союзника в протиборстві із Візантією, а Генріх УШ в свою чергу розраховував на військову силу Русі у зовнішньополітичних акціях.

Широкі міжнародні контакти Русі за часів Ярослава підтверджуються численними шлюбами членів його родини з представниками правлячих династій Заходу. Його дочка, Анна, стала французькою королевою; Єлизавета – норвезькою; Анастасія – угорською. Сестра князя Доброніга була одружена з польським князем Казиміром. Як бачимо, князя Ярослава небезпідставно називали “тестем Європи”.

Плідно займався Ярослав і внутрішніми справами. Він розширив і укріпив Київ. Було збудовано Софійський собор, багато інших архітектурних споруд, серед яких величезні Золоті ворота – головний парадний в'їзд до Києва.

В період князювання Ярослава стабілізувалися державна територія й кордони, більш досконалим став державний апарат. Полюддя поступово замінювалося більш м'якими формами данини. Князь став ініціатором здійснення кодифікаційних робіт, створення першого писемного зведення законів - “Руської правди”.

В роки правління Ярослава інтенсивно розвивалися землеробство і скотарство, промисли і ремесла, значно пожвавилася внутрішня і зовнішня торгівля. Велику увагу приділяв великий князь церкві, добре розуміючи її роль у державі. Церковні привілеї значно розширилися. Розпочалося будівництво нових храмів і монастирів. Саме в цей час було побудовано Києво-Печерський монастир, який став осередком православ'я, культури і освіти. У 1051 р. Ярослав здійснив спробу позбутися залежності від Візантії в церковних справах, поставив відомого церковного діяча Іларіона загальноруським митрополитом. Великий князь піклувався розвитком освіти, науки і мистецтва. При Софійському соборі були засновані школа та бібліотека.

20 лютого 1054 р. у віці 76 років Ярослав помер. Поховано його у Софійському соборі в Києві.

ПЕРІОД РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Аби не допустити ворожнечі в державі, Ярослав перед смертю заповів своїм синам займати великокняжий стіл за принципом вікового старшинства, коли на зміну померлому князю приходив його брат, а потім старший племінник. Кожний з синів одержав окремих уділ. Найстарший Ізяслав отримав київські землі, Святослав – Чернігів, Всеволод - Переяслав, Ігор – Волинь, Вячеслав - Смоленськ.

Троє найбільш впливових братів – Ізяслав, Святослав та Всеволод – утворили своєрідний тріумвірат на чолі зі старшим київським князем. Впродовж 15 років вони спільно підтримували мир і єдність держави. У 1072 р. триумвіри зібралися у Вишгороді на раду, де було затверджено “Правду Ярославичів” – загальноруський кодекс юридичних норм. Однак, союз братів не був міцним. Суперечності особливо загострилися після поразки руських військ у битві з половцями на р. Альті 1068р. і повстання в Києві, що почалося після цього. Кожен з Ярославичів виступав претендентом на київський престол. З 1073 до 1093 р. Ярославичі по черзі займали київський стіл: 1073-1076 рр.- Святослав; 1076-1078 рр. - Ізяслав; 1078-1093 рр.- Всеволод.

Період князювання Володимира, Ярослава і перших Ярославичів становить цілісну епоху в розвитку давньоруської державності, яка характеризувалася припиненням далеких та виснажливих завойовницьких походів, спрямуванням натомість зусиль на внутрішню консолідацію, піднесенням економіки та культури. Ці зусилля зробили Київську Русь однією з наймогутніших держав тогочасної Європи.

Наприкінці XI ст. дедалі впливовішою фігурою в політичному житті Київської держави стає син Всеволода Ярославича переяславський князь Володимир Мономах. Він рішуче виступив активним супротивником князівських усобиць і організатором боротьби з половецькою загрозою, що особливо посилилася для Русі в 90-х рр. XI ст. З ініціативи Володимира Мономаха відбулися князівські з'їзди у Любечі (1097 р.), Витачеві (1100 р.), та Долобський (1103 р.), які сприяли встановленню відносної політичної рівноваги і єдності у державі й допомогли організувати між 1003 і 1116 рр. п'ять великих і переможних походів руського війська проти половців. Гучними перемогами над половецькими ханами Володимир Мономах здобув величезну пошану в народі. Ще за життя великого київського князя Святополка Ізяславича (1093-1113 рр.) влада Мономаха поступово поширилися майже на половину території Русі – Переяславщину, Новгородську, Смоленську, а також Ростово-Суздальську землю.

16 квітня 1113р. помер Святополк Ізяславич. Відразу ж у Києві почалося повстання, яке було спрямоване проти феодальної сваволі і усобиць. Віче із заможних громадян покликало на престол Володимира Всеволодовича, бо вбачало в ньому людину, яка була здатна об'єднати Руські землі і припинити міжкнязівські чвари.

Мономах та його наступники. Володимир Мономах (1113-1125 рр.), посівши Київський стіл у 60-річному віці зумів відновити політичну єдність більшості руських земель. Будь-які спроби порушити її, вийти з-під влади великого князя жорстоко карались.

Ліквідація половецької загрози, припинення ворожнечі між князями, централізація держави сприяли соціально-економічному піднесенню Київської Русі. Розвивалося сільське господарство та ремесла, значно поживавилася торгівля, виникали нові міста.

Мономах був високоосвіченим державним діячем, знав кілька іноземних мов, був видатним письменником свого часу. Його перу належить “Повчання дітям”, яке своєю композицією, ідейним змістом та характером дидактичних настанов перегукується з літературною пам’яткою англосаксонського періоду - “Батьківським повчанням” (Ю. Терещенко припускає, що цей твір міг бути привезений до Києва королівською донькою Гітою). Він також був автором “Уставу” - доповнення до збірки правових норм - Руської Правди, який суттєво обмежував безконтрольну діяльність лихварів і феодалів, використання праці рабів та джерела її поповнення.

Володимир Мономах здійснював активну зовнішню політику. Відтісняючи половців на південь далі в степи, зірвав спроби Польщі та Угорщини встановити свій контроль над “половецькими землями”, закріпитися на західних рубежах руських земель. Володимир був одружений з Гітою, дочкою останнього англосаксонського короля Гаральда II, жінкою його сина Мстислава була Христина – дочка шведського короля, старша дочка Євфимія вийшла за угорського короля Коломана, молодша Марія – за сина візантійського імператора. Ці династичні зв’язки, звичайно, сприяли зростанню авторитету Київської держави, її впливові на політичні процеси в Європі. За часів Володимира Мономаха Київська Русь остаточно затверджується як рівноправна і одновірна союзниця Візантії. Володимира стали іменувати не просто Великим князем, а навіть царем.

Політику Мономаха продовжив його син Мстислав (1125-1132 рр.). Його здібності правителя не тільки зберегли Київську державу від розпаду, але й дозволили завершити політичне об’єднання Руських земель. Так, у 1127 р. Мстислав приєднав до Русі Полоцьке князівство, а полонених полоцьких князів депортував до Візантії; активно вгамував міжкнязівські усобиці в Галичині та Чернігівщині. Було здійснено кілька успішних походів на половців завдяки яким вдалося відтіснити їхні кочів’я за Дон, Волгу та Яік. Мстислав також завдав відчутних ударів литовцям, які починали відігравати дедалі помітнішу роль у політичному житті Європи, знову обклав даниною чудські племена, що намагалися звільнитися з – під влади київського князя.

Родина Мстислава чи не найбільше з усіх нащадків Мономаха була пов’язана родинними зв’язками з європейськими династіями. Одна з дочок князя – Інгеборг стала дружиною датського короля Лаварда, друга – Малфрід – норвезького короля Сігурда II, третя – Ірина – візантійського царевича Андроніка, четверта – Єфросинія – угорського короля Гейзи II. Син Мстислава Ізяслав був одружений з польською принцесою, а іншій –

Святополк – з моравською княгинею. Ці родинні зв'язки сприяли ще більшому зближенню Київської держави з Європою, підтримці її високого міжнародного авторитету.

З 1132 р. стали помітними ознаки занепаду Київської держави. Хоча наступники Мстислава Володимировича й намагалися зберегти єдність держави, проте всебільшої сили набирали відцентрові тенденції. Так, Мстиславів брат Ярополк (1132-1139рр.) вів напружену боротьбу за збереження свого впливу на Переяславське князівство. У період княжіння Всеволода Ольговича (1139-1146рр.) фактично відійшли від Києва Галицьке, Новгородське та Ростово-Суздальське князівства, а Ізяслав Мстиславич (1146-1154рр) фактично весь період свого княжіння провів у війнах з претендентами на Київський стіл.

Дроблення Русі. З другої половини XII ст. розпочинається швидке відособлення земель – князівств, занепад центральної об'єднуючої ролі Києва. Так, за підрахунками Б. Рибаківа, у середині XII ст. нараховувалось 15, на початку XIII ст. – біля 50, а в XIV ст. – вже близько 250 самостійних князівств. Протягом 100 років (з 1139 до 1239рр.) у Києві змінилося 48 окремих управлінських періодів. Не вщухали міжкнязівські усобиці, династійні війни (з середини XI ст. до 1238р. їх відомо більше 80), які спустошували землі. У боротьбі за першість звичайним стало використання князями сил союзників – іноземних європейських держав або кочових племен. Таким чином, на початку XIII ст., як зазначав Л. Гумільов, війни між князями змінюють свій характер: вони перетворюються з внутрішньоєтнічних на міжєтнічні. Це є свідченням того, що в обособлених князівствах – уділах тривають державотворчі процеси. Слід зазначити, що розпад ранньофеодальних держав був неминучим і закономірним етапом розвитку феодального суспільства чи не для всіх країн Європи того часу. Тому феодальну роздробленість не варто оцінювати як регрес.

Причини феодальної роздробленості корінилися у тогочасних виробничих і суспільних відносинах, які розвивалися на ґрунті піднесення продуктивних сил у сільському господарстві та ремеслі. Розвиток натурального господарства призвів до того, що місцеві князі у своїх вотчинах виробляли всі необхідні продукти споживання та матеріальні цінності, які задовольняли їхні потреби. Тобто зникла економічна підстава єдності Руських земель. Як наслідок, удільні князі ставали політично незалежними від Києва, бо могли вже утримувати власну дружину, яка була здатна більш оперативно забезпечувати їм підтримку в разі селянських заворушень та в боротьбі з зовнішніми ворогами.

Процес феодального дроблення супроводжувався бурхливим економічним піднесенням окремих регіонів, зростанням міст, формуванням яскравих проявів культурного життя у нових політичних центрах.

У Київській Русі, на відміну від Московського князівства, що виникло трохи згодом, як і в Західній Європі, державна й церковна влади були розділені і кожна з них залишалася автономною у своєму розвитку. У цей

період в державному житті Русь багато в чому наслідувала його європейські форми – культивування договірних відносин, обмеження монархічної влади князя, територіальну децентралізацію близьку до федералістичних засад, самоврядування міських громад (віче) тощо.

Аналізуючи еволюцію форм земельної власності у руських землях в домонгольський період, Ю. Терещенко дійшов висновку про “державний” або “політичний” характер феодалізму в Русі. Суть його полягала у державному підпорядкуванні земельних володінь, що роздавалися князем відповідної землі не як приватним власником, а як головою держави.

Підпорядкування земельних володінь державі чи “князюму столу” постійно викликало князівські усобиці, оскільки державне регулювання за своєю природою передбачає і провокує часту зміну держав. Саме ці причини пояснюють відсутність розгалуженої системи сюзеренітету – васалітету в Київській Русі XII-XIII ст. на відміну розмаїття західноєвропейських форм. Ця скорочена форма васалітету знову ж таки визначалася державним механізмом розподілу волостей, яким володів Великий князь, а пізніше князі окремих земель. Сюзереном виступав великий князь або головний князь землі; решта князів, що не мали права роздачі, були його васалами. Боярські земельні володіння залишалися поза цією системою (вони називалися “селами”, “жизнью”), оскільки були безумовними. Часті переміщення князів, відсутні у Європі, мають своєю причиною, те, що великий князь володів правом розподілу волостей. Тому будь яка зміна влади в центрі загрожувала держателям волостей новим перерозподілом. Саме ця особливість відносин землеволодіння і визначала своєрідність проявів феодальної роздробленості у Русі.

Крім соціально-економічних факторів, у роздробленості Руських земель важливу роль відігравав фактор національний. Як і скрізь в Європі, все більшої сили тут набувала тенденція до формування моноетнічних держав.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Особливе місце серед новоутворених князівств посідали Галицьке та Волинське. Центром Галицького князівства до середини XII ст. вважалося м. Перемишль. Далеко висунуте на захід, Галицька земля майже не зазнавала нападів кочовиків. Відносно незначними тут були й князівські усобиці. Цим пояснюється міграція до регіону населення з більш небезпечних місць, зокрема з Подніпров'я. Галицькі землі мали широкі торговельні зв'язки із Західною Європою та наддунайськими країнами. Сприятливими були й природні умови – родючі ґрунти, багатий рослинний і тваринний світ, поклади солі тощо. Все це сприяло економічному піднесенню Галицького князівства.

У IX-XI ст. галицькі землі входили спочатку до складу Київської держави, і великим київським князям доводилося вести боротьбу проти зазіхань польських королів. Від Києва Галицьке князівство відокремилася

раніше за інші землі – наприкінці XI ст., після Любецького з'їзду князів 1097 р. Саме тоді тут укріпилися правнуки Ярослава Мудрого князі Ростиславичі – Василько, Володар та Рюрик. Після смерті братів Ростиславичів син Володаря Володимирко (1124-1152 рр.) об'єднав усі галицькі землі в єдине князівство, столицею якого у 1141 р. було проголошено Галич.

За князювання Володимирка Галицька земля значно зміцніла. Всіляко маневруючи у відносинах з Візантією, Польщею, Угорським королівством князь зумів розширити межі своєї держави по Дніпру, Пруту й Серету.

Найвищої могутності Галицьке князівство досягло за князювання сина Володимирка Ярослава Осмомисла (1152-1187 рр.). За тогочасним літописом, Ярослав був “шанованим в усіх землях” і доклав чимало зусиль до впорядкування внутрішнього ладу князівства, уклав союзні договори з Угорщиною та Польщею. Але йому так і не вдалося здолати чи бодай обмежити боярську опозицію, і після смерті князя вона розпочала відкриту боротьбу проти Ярославового сина Володимира.

У середині XII ст. швидко підноситься Волинське князівство. За правнука Володимира Мономаха Мстислава Ізяславича волинські землі стали окремою державою. Після смерті Мстислава у 1170 р. почав князувати його син Роман.

Між Галицькими й Волинськими землями розвивалися жваві господарські зв'язки. Все це, а також необхідність спільної боротьби проти агресії з боку Польщі та Угорщини створювало передумови для об'єднання цих земель у єдине князівство. У 1199 р. після смерті Володимира Ярославича волинський князь Роман оволодів Галичем. Створилося єдине Галицько-Волинське князівство.

Утворення та становлення Галицько-Волинської держави припадає на період княжіння Романа Мстиславича (1199-1205 рр.), який, спираючись на середнє та дрібне боярство й міщан, приборкав боярську верхівку і здійснив переможні походи проти Литви та Польщі. Ці перемоги помітно підняли його авторитет та посилили вплив на Русі. Вже 1202 р. Роман оволодіває Києвом і стає Великим князем.

Могутність князівства за часів Романа настільки зросла, що навіть папа римський Інокентій III, ініціатор четвертого хрестового походу (1204 р.), намагався використати його для поширення впливу римсько-католицької держави на Південно-Західну Русь. Про це свідчить пропозиція Папи в обмін на прийняття князем католицизму коронувати Романа. Багато зусиль доклав Роман до припинення князівських чвар, консолідації сил для відсічі зовнішнім ворогам.

Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати Русь. 19 червня 1205 р. поблизу польського містечка Завихоста він потрапив у засідку і трагічно загинув.

Створення Галицько-Волинського князівства на чолі з Романом Мстиславичем стало важливим етапом в історії української державності. На відміну від поліетнічної Старокиївської держави вона розвивається відтепер на єдиному українському ґрунті. Це дало підстави українському історикові С.

Томашівському назвати Романа “творцем першої, національної української держави”, яка проіснувала як окремий політичний організм до кінця XIV ст.

Після смерті Романа боярство Галицько-Волинської землі, скориставшись з малолітства його синів Данила і Василька, розпочало боротьбу за посилення своєї влади. Численні усобиці і феодальні війни тривали понад 30 років. Галицькі бояри намагалися не допустити зміцнення великокнязівської влади. В усобиці втручалися також інші руські князі, угорський король і польські феодалі, які прагнули підкорити Галицько-Волинські землі своїй владі. Галицько-Волинська земля неодноразово переходила із рук в руки.

Спираючись на підтримку громадян і духовенства, Данило Романович зумів припинити усобиці і поновити єдність Галицько-Волинського князівства. У 1238 р. він зайняв Галич, змістивши з галицького стола князя Ростислава (сина чернігівського князя Михайла), якого підтримували угорські та польські феодалі.

Відновивши єдність, Галицько-Волинське князівство набирає сили та відвойовує втрачені позиції. Навесні 1238 р. Данило розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену під Дорогочином. У 1240 році він зайняв Київ, в якому залишив свого воєводу Дмитра. Відчуваючи реальність загрози із Заходу і Сходу, зводить низку укріплених міст (Данилів, Кременець, Угровеськ та ін.). Проте монголо-татарська навала стала на заваді здійсненню широких політичних планів галицько-волинського князя.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. у степах Монголії склалася сильна протодержава. Велике і могутнє об'єднання монгольських союзів племен очолив Темучін, що 1206 р. був обраний Чингіс-ханом (великим ханом). Майже одразу були підкорені Північний Китай, Південний Сибір, Середня Азія.

У 1222 р. монголо-татари через Кавказ вдерлися в причорноморські степи і завдали поразки половцям у битві на Сіверському Донці. Безпосередня загроза нависла над князівствами Русі. Половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів. Приймаючи рішення про спільний виступі зібравши величезне військо, союзники під проводом Мстислава Удалого, з яким пішов і князь Данило Романович зазнали цілковитої поразки у битві на річці Калка 31 травня 1223 р. Ця поразка значно послабила руські князівства, посіяла паніку і зневіру. Проте татари, обмежившись спустошенням Задніпрянщини і Поволжя, повернули на схід. Нова хвиля монгольської навали розпочалась 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося багатотисячне військо онука Чингісхана – Батія. Серією рішучих ударів завойовники захопили і зруйнували Рязань, Володимир, Суздаль, Москву, Переяславль-Рязанський та інші міста. Навесні 1239 р. монголо-татари почали завоювання Південно-Західної Русі. Був захоплений і зруйнований Переяславль. Така ж сама доля спіткала і Чернігів. Восени 1240 р. величезне військо Батія підійшло до Києва і оточило його. Після тривалої облоги татари почали штурм міста. 7 грудня 1240 р., незважаючи на відчайдушний опір киян, монголо-татари оволоділи Києвом і вщент

зруйнували його. Францисканський монах Плато Карпіні, який проїздив через Київ у 1246 р., свідчив, що після погрому в ньому залишилися лише 200 дворів.

Між тим, татаро-монгольські загони рушили вглиб Волинської землі і далі в Галичину. Один за одним під ударами ординців падали західноукраїнські міста – Володимир, Галич, Звенигород та інші. Проте рішучий опір вчинили ворогові жителі Кременця, Холма, Данилова; ці міста Батий так і не спромігся здобути. Саме у добре укріпленій Холм було перенесено столицю Галицько-Волинського князівства.

Наступним етапом завойовницького походу Батия стало вторгнення в Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину та Трансильванію. Однак продовжувати просування вглиб Європи орда, знекровлена боями на Русі, була неспроможна. У 1242 р. після отримання звістки про смерть великого хана Удегея Батий вивів свої війська у пониззя Волги, де заснував нову державу – Золоту Орду.

У вітчизняній історіографії питання про нашествя на Русь орд Чингісхана і Батия та його наслідки для подальшої долі руського народу порушувалося неодноразово. Переважна більшість вчених була одноставною щодо оцінки цієї історичної події як трагедії для Русі. Але існують й інші точки зору на цю проблему. Так, ряд українських істориків ХІХ ст., слушно заперечуючи помилкову теорію М.П.Погодіна, згідно з якою нашествя орд Чингісхана і Батия стало причиною повної зміни населення у Середньому Подніпров'ї, стверджували, що завойовники не завдали південноруським землям будь-яких серйозних руйнацій і що навіть Київ не був розорений.

Хибне переконання про розорення Києва полчищами Батия, писав В.Б.Антонович, утвердилося з кінця ХVІ ст., коли іноземні мандрівники намагалися пов'язати бачені ними руїни київських будівель з картиною розгрому міста завойовниками. У давніх джерелах про руйнацію Києва немає жодних згадок, крім повідомлення про падіння склепінь Десятинної церкви.

М. Грушевський також писав, що не може визнати за монгольською навалою “вирішального, фатального для стану країни...” Київ у 1240 р., за його твердженням, постраждав не більше, ніж при домашніх погромах 1169 або 1202 рр. Батий, на думку Грушевського, збираючись зробити Південну Русь провінцією Орди, не був зацікавлений у перетворенні її на пустелю. Щось подібне зустрічаємо в одній із праць Л. Гумільова. Як вважав історик, похід на Русь і Європу кочовикам був зовсім ні до чого, вони були втягнуті в нього “не власною волею, а логікою подій світової історії і політики”. Та й руйнівні наслідки походу Батия, згідно з Л. Гумільовим, занадто перебільшені. Дві кампанії, виграні загарбниками у 1237–1238 та 1240 рр. “не набагато зменшили руський воєнний потенціал”.

Таким чином, ми бачимо, що в історичній науці існують різні оцінки монголо-татарської навали та її наслідків. На наш погляд не можна погодитися з твердженням, що походи монголо-татар на Русь не мали серйозних наслідків і лишилися “непоміченими”, бо в цей час відбувалися такі процеси:

- руйнація та падіння ролі міст;
- занепад ремесла і торгівлі;
- демографічні втрати;
- знищення значної частини феодалної (світської та духовної еліти).

Суть золотоординського іґа як історичного явища полягає у формуванні та зміцненні стійкої системи залежності руських земель від завойовників. Іґо позначилося насамперед у трьох сферах: економічній (система податей та повинностей – данина, мито, плужне, подвірне, корм, ловче та ін.); політичній (затвердження Ордою князів на столах та видача нею ярликів на управління землями); військовій (обов'язок слов'янських князів делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь його воєнних походах). Стежити за збереженням та зміцненням системи залежності покликані були ханські намісники баскаки. З метою ослаблення Русі Золота Орда здійснювала періодичні спустошливі набіги, яких лише до середини XIV ст. відбулося понад 20.

Слід зазначити, що встановлення золотоординського іґа на Русі мало свої особливості:

1. Руські землі не увійшли безпосередньо до складу Золотої Орди.
2. На території Русі не було створено постійно діючого адміністративного апарату завойовників. Навіть інститут баскаків на початку XIV ст. фактично ліквідувався.
3. Толерантне ставлення золотоординців до християнства взагалі та православного духовенства зокрема.

Саме ці особливості золотоординського панування значною мірою дали змогу східним слов'янам не тільки зберегти власну етнічну самобутність, але й накопичити державотворчі сили.

Галицько-Волинське князівство внаслідок татаро-монгольської навали зазнало руйнувань, але воно залишилося найміцнішим серед усіх південно-західних князівств. Події в Галичині посідали важливе місце в політичному розвитку Південно-Західної Русі. Тут знову спалахнула боротьба Данила Романовича з Ростиславом Михайловичем – з чернігівської династії, зятем угорського короля, претендентом на галицький стіл. У 1245 р. Данило в битві під Ярославом розгромив Ростислава і війська його союзників – угорців та поляків. Цим було завершено виснажливу, майже сорокарічну боротьбу за спадщину Романа Галицького. На сто років було припинено спроби угорських і польських феодалів відторгнути західноукраїнські землі.

Галицько-Волинська Русь ніколи не була поділена татарами на адміністративно-фіскальні округи – “тьми”, як в інших частинах України та російських князівствах. В ній також ніколи не було баскаків, що свідчить про зовсім інший політично-правовий стан Галицько-Волинської держави порівняно з іншими землями – князівствами колишньої Київської держави.

Незважаючи на те, що багато хто з Рюриковичів починаючи від 1242 р. їздив до Орди за ярликами на княжіння, Данило вперто іґнорував цей ритуал аж до 1245 р. І лише після татарського нападу “дай Галич” він вирушив в Орду, щоб одержати ярлик на управління землями. Формально визнавши

залежність від хана, Данило не відмовився від намірів будь-що позбутися тяжкої татаро-монгольської опіки і прагнув спертися у цій справі на європейські країни. Князь не тільки примирився, а й налагодив союзницькі стосунки зі своїми колишніми ворогами – Польщею, Угорщиною та Литвою. Шлюб дочки Данила та володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича скріпив союз двох найсильніших і найвпливовіших князівств – Володимиро-Суздальського та Галицько-Волинського. Римський папа Інокентій IV також пообіцяв Данилові допомогу і королівський вінець за умови укладення унії руської православної церкви з католицькою під егідою папи. Аби дістати допомогу для виступу проти монголо-татар, Данило дав згоду на унію, і в 1253 р. в Дорогочині був коронований як галицько-волинський король.

Але незважаючи на ці кроки створити антиординську коаліцію Данилові не вдалося. По-перше, інтереси західних союзників були зосереджені на Заході, а не на Сході. По-друге, внаслідок золотоординського набігу 1252 р. Володимиро-Суздальське князівство було значно послаблене. По-третє, дуже скоро з'ясувалося, що Римський Папа Інокентій IУ теж ніякої реальної допомоги надати не зможе, бо ті країни (Польща, Чехія, Померанія та Сербія), до яких він звертався через низку причин не могли надати суттєвої допомоги Галицько-Волинській державі. Данило розірвав угоду з Ватиканом і вступив у відкриту боротьбу із Золотою Ордою.

Наприкінці 1254 р. Данило з військом перейшов у наступ проти Куремси. Внаслідок вдалих та рішучих дій князю вдалося відвоювати землі вздовж Південного Бугу, Случі та Тетерева. Але несподіване загострення відносин з Литвою різко змінило політичну ситуацію, що змусило Данила облишити плани визволення Києва. Цим скористалася Орда, яка розпочала 1258 р. новий масовий наступ. Не маючи сил для протидії, Данило Галицький був змушений віддати наказ про знищення укріплених міст Стожка, Львова, Кременця, Луцька, Володимира. Лише населення Холма відстояло своє місто від татар. Саме у цьому місті після серйозної хвороби у 1264 р. помер князь Данило .

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. внаслідок посилення феодальних усобиць і через татарські напади єдність і могутність Галицько-Волинського князівства поступово послаблюється. Водночас на Галицько-Волинські та інші південно-західні і західні руські землі все більше починають зазіхати Польща, Угорщина та Литва.

Останнім Галицько-Волинським князем був Юрій II Болеслав (1323-1340). Після його смерті єдине, самостійне Галицько-Волинське князівство припиняє існування.

Значення Галицько-Волинської держави важко переоцінити. На думку С.Томашівського, це була “перша суто українська політична організація”, яка в часи свого найбільшого піднесення обіймала 9/10 а під кінець існування – 3/4 залюднених просторів України. Галицько-Волинська держава зберегла Україну від передчасного поневолення і асиміляції її Польщею. Разом з тим, відкриваючи західноєвропейській культурі шлях на українські землі, ця держава дала змогу уникнути однобічної орієнтації на Візантію, запобігти

утвердженню монгольських впливів. Перша загальноукраїнська держава сприяла акумуляції значних матеріальних і духовно-творчих сил, які забезпечили Україні існування як окремого національного організму в наступний період.

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Еволюція культури. Культура Київської Русі постала на ґрунті матеріальних та духовних здобутків тих народів, що протягом попередніх тисячоліть заселяли нашу землю. Часті міграції населення, які відбувалися в стародавні часи на її теренах, сприяли жвавому культурному обміну між народами. Але водночас вони призводили й до значної руйнації окремих культурних утворень, які інколи й зовсім зникали внаслідок асиміляції або знищення. З усього розмаїття матеріальних та духовних надбань прийдешніх народів відбиралися ті, що найбільшою мірою відповідали кліматичним і геополітичним умовам існування на нашій землі, що засвоювалися корінними мешканцями цих земель і що відповідали загальносвітовим тенденціям культурного розвитку. Зрештою, це й утворило самобутню вітчизняну культуру, зумовило її неповторне обличчя.

Як свідчать археологічні, лінгвістичні та інші дані, цей процес почався задовго до виникнення першої держави під проводом Києва. Київська Русь вже успадкувала певну місцеву культуру тих східно-слов'янських племен, які склали етнічне ядро цього державного утворення (в першу чергу полян та древлян). Ця культура збагачувалась та ускладнювалась за рахунок поширення території держави, включення до її складу інших народів і племен та за рахунок міждержавних конфліктів із сусідами. Адже на той час війни часто велися заради здобичі, серед якої траплялися й по-справжньому цінні культурні винаходи інших народів, що формували престижне споживання в межах Київської Русі, сприяли розвитку ремесел, мистецтва, культурних традицій місцевого населення.

Торгівля, війна, дипломатичні контакти сприяли пожвавленню культурного життя русичів. Але культурний поступ Київської Русі зумовлювався, в першу чергу, власними потребами й силами, що їх задовільняли. Ось чому сторонні впливи, навіть із самої передової в тогочасному світі держави - Візантії, могли лише каталізувати ті тенденції, потреба в яких вже відчувалась на вітчизняному ґрунті. Вони не затьмарювали оригінального вигляду культури Середньовічної Русі, яка лишилася унікальним явищем світового значення.

Красномовним свідченням зазначеної вище особливості давньоруської культури може служити будь-яка її галузь, але в першу чергу це унаочнюють пам'ятки культури матеріальної. Незважаючи на жваві торговельні стосунки з Візантією, а через неї й з усім світом, мешканці Києва й інших міст держави орієнтувалися на товари, які вироблялися місцевими майстрами. Саме вони здебільшого й трапляються археологам під час розкопок у культурних нашаруваннях тисячолітньої давнини.

Культура часів Київської Русі не була явищем однорідним, уніфікованим для всіх регіонів держави, що обіймала великі території від Білого до Чорного морів. Різні умови господарювання на півдні й півночі, в лісовій і лісостеповій зонах вимагали специфічних знань, умінь, навичок. В залежності від цих умов розвивалися й самі сільськогосподарські технології: традиційне підсічне землеробство зберігалося в лісовій зоні та на півночі, а в лісостепах розвивалася більш прогресивна трипільна система.

Міфологія та обряди астрального культу в Давній Русі. Реконструювати дохристиянські вірування давніх слов'ян можливо на підставі етнографічних, нечисленних письмових, частково етнографічних джерел, а також за допомогою застосування методу етнокультурних паралелей з іншими народами індоєвропейської спільноти.

Давньослов'янські вірування базувались на астральному культі, подібному до культів давніх цивілізацій. В останні роки стосовно культури пізнього палеоліту на Заході набув поширення термін “астробіологічна культура”. Астробіологія у цьому розумінні – взаємодія астрономічних законів з рослинним та тваринним світом. Розвиток сільського господарства забезпечує регулярне відтворення рослин, організує щорічний ритм росту, сівби, цвітіння, досягання, збирання врожаю – ритму, що перебуває у постійному і прямому зв'язку з календарем, тобто підлягає положенню небесних світил.

Знахідки давніх слов'янських календарів – ритуальних чаш та глеків, покритих символічними зображеннями місяців року та пов'язаних з ними сільськогосподарських робіт – повністю підтверджують це. Найзначніші з таких знахідок – чаша давнього святилища поблизу с. Лепесівки на Волині, глечик з кургану біля с. Військового (неподалік від Ненасицецького порогу Дніпра), глек з могильника у Ромашках на Київщині тощо.

До письмових джерел відносяться насамперед літописи й повчання проти язичництва XI-XV ст., які в більшості своїй містять лише імена божеств, угоди київських князів з Візантією, пам'ятки давньої літератури східних слов'ян, перш за все “Слово о полку Ігоревім”, більш пізні літописи XV-XVII ст. (Густинський літопис, “Синопис” І.Гізеля). З названих джерел нам відомі такі боги:

1. Дажбог, Хорс, Перун, Стрибог, Сімаргл, Мокош – “Повість временних літ”.
2. Сварог і Сварожич – Іпатіївський літопис.
3. Волос – договір Ігоря з Візантією 911 р., договір Святослава 971 р.
4. Див, Яр, Тур, Жаля (Желя) – “Слово о полку Ігоревім”.
5. Род та рожаниці, вили (русалки), берегині – “Слово Іоанна Златоуста”, “Слово Ісайї пророка...”, “Слово об ідолах”.
6. Лада, Купала, Коляда – Густинський літопис, “Синопис” І.Гізеля.

З обрядових фольклорних пісень нам відомі Леля (Ляля), Ірія, Місяць, Зоря. Топонімічні дані також зберігають імена давніх богів: Перунова гора, Волосова вулиця, Перунова дубрава, Ярилова Плеш тощо.

Одне й те ж божество могло мати декілька імен, могло поступово втрачати свої функції, а відповідно й своє значення, або набирати нових, виходячи на перше місце в пантеоні. Іноді змінювалося ім'я, іноді ж з плином часу двоє або й більше божеств зливалися в одне.

Одним з найдавніших богів є Див – прабог неба. Його коріння сягають у часи індоевропейської спільноти – він тотожний індійському Дьяусу, кельтському Дису, грецькому Зевсу. Він уособлює собою яскраве небесне склепіння (небесний екватор). Образ його через його давність складний та неясний. Керуючи Небом (Всесвітом) він виявляє себе як Сварог, батько богів Дажбога (Сонця) і Сварожича (Вогню). Сварог – це бог Зодіаку (небесної екліптики). Слав'янознавець і філолог Г. Дяченко знайшов у чеському літописі іншу його назву – Зодіакус. Його можна трактувати як блиск самого Зодіаку або як зодіакальний шлях Сонця, яке у кожному сузір'ї набувало рис і сутності нового божества. За Іпатіївським літописом він навчив людей шлюбу, хліборобству, ковальству, подарував їм плуг. Скіфський культ золотого плуга дожив на Україні до нових часів. Можливо, Сварога слід розглядати як пантеон богів раннього неоліту.

Син Сварога – Сонце (Сълньце цесарь, сын Сварогов еже есть Дажбог). Свастику – знак рухомого Сонця, що летить через 12 сузір'їв – зображено на олтарі Софії Київської. Сварожич – вогонь, його знак – триквестр, свастика без однієї гілки. “Слово Христолюбця” сповіщає про язичницькі культури: “І вогневі моляться, звать його Сварожичем”.

Проходячи свій 12-місячний шлях через зодіакальні сузір'я, Сонце у кожному з них набувало нової сутності. Особливої ваги набували сузір'я, через які Сонце проходило за півроку сільськогосподарських робіт – у різних випадках їх нараховують 6 або 7. Якщо Сонце весняного рівнодення називали Ярило (у греків йому відповідав Геракл), то Сонце літнього сонцестояння називали Семиярило. Полабські слов'яни зображали його у вигляді велета о семи головах під одним черепом і з 7 мечами – атрибутами війни (зображення I ст. н.е.). Відома ще одна його назва – Руєвит від епітета - руйний, руйновитий. Ще одна сонячна іпостась – новонароджене сонце, бог зимового сонцестояння. Одне із зображень – немовля на руках у жінки, або яблуко в її руці.

Ще одне сонячне божество – Хорс. Його ім'я іранського походження, але пустило міцні корені у слов'янських мовах. Від нього походять слова хоровод, хороми та інші. У південних слов'ян ритуальний танок на честь богів родючості називався хоро. Культ Ярила, теж тісно пов'язаний з ідеєю родючості, відомий також у південних та західних слов'ян. Останні називали його Яровит. Він символізує Сонце літнього коловороту, літнє сонцестояння і важливу аграрну фазу відмирання старого зерна і визрівання нових зерен у колосках. У дні сонцестояння здійснювали обряд поховання Ярила – носили солом'яне опудало з підкресленою ознакою чоловічої статі, а потім його

спалювали, як знак того, що сім'я виконало свою функцію родючості, дало життя новим сходам. Наявність назви Ярила у східних, західних та південних слов'ян дає підставу датувати появу цього культу епохою до великого розселення слов'ян у VI ст. до н.е.

В давні часи існував культ Місяця. В українській мові збереглася його назва Дідух, тобто предок. Цікаво, що в іранській мові існує назва Місяця Дадвах, тобто Бог-творець. Атрибутом місячного божества були цап або коза. Найбільш вірогідно культ Місяця пов'язувати з пастушими племенами стародавньої культури. Сліди його збереглися у народних звичаях. Напередодні Щедрого вечора (26 грудня) відзначається християнське свято Андрія, але супроводжується воно обрядами, сягаючими у глибину язичництва. Дівчата печуть так звану калету – круглий корж на меду, - підвішують його на нитці. Потім збираються хлопці та дівчата, розгойдують цей корж і намагаються відкусити якомога більший шматок. Зміст цього обряду розкривається з урахуванням циклу астрологічних явищ. Ритуальне відкушування калети означало, що Місяць ущерблюється, а на Щедрий вечір настає його воскресіння. На свято Щедрого вечора обов'язково водили козу. На думку Н.К. Коробки, вона була тотемом одного з народів, які брали участь у етногенезі слов'янства. Своєрідна форма вареників дає підстави вважати їх жертвовною стравою Місяцю. Церква, намагаючись знищити язичництво, призначила на 14 січня (Щедрий вечір, зараз Старий новий рік) свято Василя. Цікаво відзначити факт, що Місяць старовірменською мовою Цацілля. Запозичення із давньовірменської мови не здаються дивними, якщо пригадати, що і слов'янські і вірменська мови належать до однієї індоевропейської мовної сім'ї (групи). Коли Володимир прийняв християнство (до речі при хрещенні йому було дане інше ім'я - Василь), то на пагорбі, де раніше стояли кумири, наказав побудувати церкву святого Василя, аби народ пішов до неї. Відлунням місячного культу пояснюється поширення на Русі “Лунників”, заборонених церквою рукописів про ворожіння по фазах і поверхні Місяця з урахуванням розташування зірок. У Києво-Печерській лаврі “Лунники” переписувалися ще до початку XV ст

Місячна та солярна символіка простежується у давньослов'янському одязі: скроневі кільця жіночого головного убору, наприклад, поширені в середньому Подніпров'ї в У1-УП ст. – великі срібні кільця, один кінець яких закручений спіраллю, позолоченою усередині. Серед підвісок до гривень (намист) зустрічаються так звані “лунниці” – півмісяці рогами вниз та круглі з променями (переважно 12-ма), хрестом, іноді з птахами. Хрест – один з найдавніших солярних знаків, птах у польоті на весь розмах крил посеред кола символізує полудневу позицію сонця.

Один з найдавніших богів Русі – Волос, або Велес, бог достатку, скотарства, плодючості, також пов'язаний з культом померлих. Його образ сягає корінням в епоху праслов'янської спільності. В архаїчні мисливські часи він пов'язувався з ведмедем. (звідси волосатий, волохатий) і трактувався як господар лісу й повелитель звірів. Згодом, коли із мисливства та відлову й вирощування молодняка виникло скотарство, “господар лісу” став “скотьїм”

богом. Перехід до землеробства не принизив його значення, бо скотарство важливий елемент комплексного землеробсько-скотарського господарства. Худоба – це Зорювання ланів, вовна, шкіра, хутро для одягу, продукти харчування. Не дивно, що у давніх слов'ян худоба означала ще й “багатство”, “гроші”. Волосу жертвували останнє невижате колосся на полі – зв'язували його вузлом - “Волосу на борідку”.

З Волосом було пов'язане зодіакальне сузір'я Тільця або Волосожар. У 1У – II тисячоліттях до н.е. (приблизно 4400-1720 рр. до н.е.) точка весняного рівнодення знаходилася у цьому сузір'ї і таким чином Тілець очолював зодіак і пантеон богів. Інша його назва – Тур. До імені Сонця додавали назву головного небесного божества як назву неба: Яр Тур (Сонце-Бик). Згодом цей вираз набув значення “богатир”. Саме в цьому значенні воно використане в “Слові о полку Ігоревім” при звертанні до князя Всеволода: “Яр-Тур Всеволоде”. Символ Тура (Волоса) – двозуб (роги) шанувався з первісної доби до прийняття християнства. Саме він був родовим гербом Рюриковичів.

Символіка Тура простежується в одязі, звичаях та топоніміці слов'ян. Відомі жіночі підвіски у вигляді голови бика із землі радимичів, знайдені поблизу села Власовичі в районі Суража на Іпуті. У нащадків в'ятичів та дреговичів до XIX ст. зберігся дівочий головний убір з матерчатими, набитими соломою рогами. Священики не пускали таких “рогатих” дівчат до церкви. На святках грали “в бика”. Хлопець, зодягнутий биком, тримав у руках накритий горщик зі справжніми бичачими рогами і колов ними дівчат. Відоме одне з повчань проти язичництва: “На тых же своих законопротивных соборищах и некоего Тура сатану ... вспоминают и инья лица своя и всю красоту человеческую по образу и подобию сотворенную некими харями или страшилами закрывають”. Турицями називають південні слов'яни карнавал на Масляну, а східні святкують туриці близько Трійці, що знову таки пов'язано з сонячною фазою літнього сонцестояння. В 4400-1700 рр. сузір'я Тільця сходило із-за горизонту у купальську ніч. В Україні є чимало населених пунктів з назвою Туровичі. В Києві є Турова божниця.

Після прийняття християнства церква доклала всіх зусиль, щоб замінити Волоса образом святого Власія. 11 лютого відзначається Власіїв день, коли худобу годують хлібом та поять свяченою водою.

До богів плодючості належать також Род і рожаниці. Культ рожаниць більш давній, сягає аж до часів матриархату, його буде розглянуто нижче. Згодом, з утвердженням патріархату їхні функції перебрав на себе Род – всеобіймаюче божество Всесвіту з усіма його світами: верхнім, небесним, звідки на землю сходять дощ та летять блискавки (давньослов'янською мовою блискавка називається родень), середнім – світом природи й народжувань, та нижчим – світом померлих. Він був творцем Всесвіту, життя, людей, неба, землі, дощу, земної води, вогню. Від Роду утворені слова: народ, родичі, народжувати, природа, урожай тощо. У західних слов'ян мав наймення Святовид.

У 1848 р. на російсько-австрійському кордоні в річці Збруч було знайдено кам'яного ідола, що отримав назву за місцем знахідки і зберігається зараз у Краківському музеї. Збручський ідол має вигляд чотиригранного стовпа з округлою шапкою – ця фалічна форма знову-таки виражає ідею родючості. На кожній з чотирьох граней під загальною шапкою викарбовано чоловіче обличчя – ідея 4-х сторін світу. Ідол поділяється на три горизонтальні яруси: у верхньому знаходяться дві жіночі і дві чоловічі постаті; у середньому чоловіки і жінки ведуть хоровод; у нижньому – чоловіча постать. Верхній ярус – це світ небесних божеств, яких можна співвіднести з Дажбогом (він тримає солярний знак), Перуном (меч), Макошню (ріг достатку) та Ладою (пільце). Середній ярус – це світ людей, нижній – царство померлих, де порятує Волос. Таким чином, Збручський ідол являє собою пантеон слов'янських божеств IX ст. для земель волинян, хорватів та бужан. З прийняттям християнства Святовид перетворився на святого Віта.

Ще одне божество родючості нижчого порядку – Симаргл згадується серед пантеону, встановленого Володимиром під час здійснення реформи язичництва. Образ його дуже неясний. Вірогідно, він був запозичений із іранської міфології і тотожний Сенмурву – крилатому собаці, який охороняє посіви.

Не можна обминути ще одного загадкового образу пантеону Володимира – Стрибога. У “Слові о полку Ігоревім” вітри називаються стрибожими онуками, тобто Стрибог на два міфологічних покоління старший за решту богів. На підставі індоіранських співвідношень його ім'я можна розшифрувати як “Батько-бог”. В західних діалектах української мови стрий, стрийна – брат, сестра батька. Тобто це теж дуже давнє божество, можливо, тотожне з Дивом. На час реформи Володимира він вже втратив першість серед богів, поступившись нею Перунові.

Культ Перуна став головним у Київській Русі, тобто вже в часи державності. На відміну від вищеназваних богів Перун не виконує функцій плодючості, йому притаманні войовничі риси. Його атрибутами були кінь, колісниця, бронзова зброя. Вшановувався значною частиною індоєвропейських племен (литовський Перкунас, індійський Парджанья), але не завжди він був головою пантеону. Його піднесення співпало з утвердженням руської державності, перш за все він покровитель дружинно-княжих кіл Русі. Невипадково він очолював пантеон біля Володимирового терему, а на Подолі стояв кумир Велеса, якого шанував здебільшого простий люд.

Перун – це бог громовержець, володар блискавок, але він не тотожний грецькому Зевсу, бо той насамперед батько богів та богинь. Перун же – “грізне божество перших племінних дружин, кінних пастухів – воїнів”. Збереглися сліди перунового культу – мініатюрні бронзові сокирки. Сокира була символом блискавки у південних слов'ян. З Перуном співвідноситься сузір'я Стрільця. На згадку про войовничого бога залишився вираз “стати на прю”, який в наші часи став вже анахронізмом. Звідси мабуть походить і

пернач – давня зброя, а потім один з козацьких клейнодів. Арійські скотарі першими приручили коней, що поклало початок епосі розселення індоєвропейців з кінця III тисячоліття до н.е. Воно супроводжувалося завоюваннями. Племена, територію яких завойовували арії, створили образ кентаврів (напівлюдей-напівконей). У слов'янському фольклорі – це полкани (напівкони), а також, можливо, сирени (напівлюди-напівптахи), які символізують політ вершника. У християнстві Перуна заступив Ілля-пророк. Його день 20 липня.

Серед жіночих божеств однією з найдавніших є Лада. Згадки про неї збереглися лише у фольклорі, зате майже у всіх слов'янських народів: поляків, словаків, словенців, сербів, хорватів, далматинців, болгар, українців, росіян, білорусів. Поза межами слов'янського світу вона відома латишам та литовцям. Географія поширення імені Лади охоплює всю балто-слов'янську групу: від Адриатики до Ками і від Балкан до Балтійського моря. Цей географічний перелік свідчить про глибоку архаїку її образу. У прадавні часи вона мислилася як початок Всесвіту, несла в собі першоджерела буття. Ю.Шилов вважає, що найдавніше її ім'я – Рато, що означало у давніх індоєвропейців –“Коло”, згодом у відокремлених з індоєвропейської спільноти аріїв воно трансформувалося в Ріту – “закон всесвіту” або “зодіак”. В українських веснянках її ім'я доповнюється словами “Ой Дид-Лада, “диво-Лада”, “Мати-Лада”, у прибалтів “Дедіс-Ладо”. Це словосполучення пояснювалося ще в минулому столітті за допомогою латиської мови як “Велика Лада”, “Велике божество”. Це жіноча іпостась Дива, ще одна її назва – Дивія, Дива. Один з церковних трактатів проти язичництва говорить про пожертвування Диву та Дивії. Їх сполучення можна трактувати як злиття чоловічої та жіночої першооснови Всесвіту, яке породжує життя. Дивія, Дива, Жива у полабських слов'ян означає Велика Мати природи. Можливо, це не власне ім'я, а загальна індоєвропейська назва великої богині. Див і Лада – канонічне сполучення Неба і Зодіака, його втілення – круглі святилища-обсерваторії, які на Україні називалися майданами. Вони з'явилися у Подніпров'ї на зламі V-IV тисячоліть до н.е., супроводжували трипільські міста, у III тисячолітті до н.е. поширилися до британського Стоунхеджу, у II тисячолітті до н.е. – до приуральського Аркаїма, а потім і до Індії. Ці круглі рови й вали, доповнені дерев'яними та кам'яними візирами для спостереження за небесними світилами, були календарями, містами зібрань, свят та жертвопринесень. В Україні майже до нових часів вони були місцем проведення рад (кіл), звідси започаткувалися і “козачий круг”, і “круглий стіл” для нарад.

Лада трактується і як мати новонародженого сонця – сонця зимового сонцестояння – Кола, тобто дитя Лади. У праукраїнській мові частка “ко” означала дитину. У сучасній мові прізвища, які закінчуються на “ко” вказують належність до стану дітей: Коваленко – син коваля, Петренко – син Петра тощо. Інше дитя Лади – Місяць, який мав назву Коляда, звідси колядки – новорічні обрядові пісні. У грецькій міфології Латона народжує близнюків Аполлона (Сонце) та Артеміду (Місяць). Подібні паралелі знову таки ведуть

нас до давніх часів індоєвропейської спільності. У слов'янській міфології Лада –мати близнюків Лелі та Полеля.

У слов'янські часи Лада вважалася перед усім богинею весни та шлюбу. Давні веснянки звертаються до неї: “Благослови, мати Ладо, весну закликати”. На Збручському ідолі вона зображена з кільцем (знову коло) у руках – символом шлюбу з давніх часів. Збереглося ласкаве звернення до чоловіка або дружини: “Ладо моє”. Саме так називає Ярославна князя Ігоря у “Слові о полку Ігоревім”. Давньослов'янські обряди та пісні, пов'язані з іменем Лади охоплювали березень, квітень, травень, червень – тобто час перших весняних дощів, появи зелені, перших сходів, першого колосся. Образ весни, яка йде на зміну безплідної зими завжди супроводжувався аграрними аксесуарами: зеленню, сохою, бороною. На обрядових рушниках для весняних свят два жіночі божества (вірогідно Лада і Леля) зображувалися у вигляді вершниць з сохами за сідлом.

Напрошується паралель між Ладом та Сварогом. Останній теж уособлював зодіак, а отже і порядок, закон, він навчив людей шлюбу й землеробству, подарував їм плуг. Це знову таки можна пояснити зміцненням патріархальних відносин, коли жінки в житті й у міфології втрачали керівні функції та поступалися ними чоловікам.

З дочкою Лади Лелею або Лялею пов'язане дівоче свято – ляльник, яке відбувалося перед Юр'євим днем 23 квітня, що досить близько до середнього строку Паски. Дівчата обирали поміж себе найвродливішу, яку й називали Лялею, прикрашали її вінком з квітів та зелені, водили хоровод, співали пісень. Лада та Леля – давня пара рожаниць, богині оживаючої весни та народжуваної природи. Лада – велика богиня весняно-літньої плодючості, покровителька весіль, шлюбного життя. Леля уособлювала собою весну, весняну зелень, розквіт оновленої природи. Їхній культ збігається з критським культом Деметри та Персефони (Кори). Ім'я Персефони не етимологізується з грецької мови, а належить до мови давнього, догрецького походження. Ритуальні процесії на честь Деметри були започатковані ще пеласгами.

Ще на початку XII ст. на Русі були дуже поширені жіночі прикраси до головного убору – підвіски-колти із зображенням дівочих голівок, прикрашених гірляндами квітів. Побудована у тому ж XII ст. церква Покрова на Нерлі прикрашена цілим поясом дівочих облич з білого каменю. Приблизно в той же час християнська церква призначила на 15 квітня день великомучениці Анастасії. Грецькою мовою Анастасія означає – воскресіння. Як тут знову не згадати Кору – Персефону – богиню, яка півроку перебуває в царстві померлих, а навесні повертається до матері, тобто воскресає. На Україні до нових часів зберігався звичай серед жінок вшановувати неділю, не робити в цей день ніякої жіночої роботи. Збереглися численні легенди про святу Неділю. На зламі XII-XIII ст. з'явилося спеціальне повчання проти язичництва: “Слово, истолковано мудростю от святых апостол и пророк, и отец о твари и о дни рекомом неделе, яко не подобает крестьяном кланятися неделе, ни целоватися, занетварь”. Написане дещо раніше (початок XII ст.)

“Слово об идолах” теж торкається цієї теми: “и недели день кланяются, написавше жену в человеческий образ – тварь”. “Тварь” у даному випадку означає створене людиною зображення.

Церква намагалася замінити культ рожаниць культом діви Марії та її матері Анни. Як на місцях давніх капищ Велеса поставали церкви святого Власія, так на місцях святилищ рожаниць будувалися церкви Благовіщення або різдва Богородиці. Так, на Благовіщенській горі поблизу Вжища на правому березі Десни відкрито городище юхновської культури V ст. до н.е. – V-VII ст. н.е. з капищем на честь жіночого божества, на місці якого була згодом збудована і проіснувала майже до XIX ст. Благовіщенська церква. Під час розкопок давнього капища виявлено цікаву знахідку – ритуальну посудину у вигляді голови ведмедя з розкритою пащею. Знову простежується паралель з культом ще однієї грецької пари богинь – Латони (Лати) та її дочки Артеміди, культу знову-таки не грецького походження, а такого, що прийшов з Гіперборейських земель, з півночі. Про це свідчить ще батько історії Геродот. Символом грецької Артеміди були лань і ведмідь. Їй було присвячено місяць артемізіон – березень, коли ведмеді пробуджуються після зимової сплячки. Жерці Артеміди Бравронії виконували ритуальний танок у ведмежих шкірах у день весняного рівнодення – 25 березня. У слов'ян це свято відзначалося 24 березня. І у греків, і у слов'ян воно мало однакову назву - комоедиці, comœdia. Звідси походить назва жанру драматургії – комедія. Це були веселі свята, бо Сонце повертало на літо, день починав збільшуватися. Вони збереглися й до наших часів у вигляді Масляної – 25 березня, відзначення якої було перенесено на лютий запровадженням великого посту. Та первісна дата святкування Масляної – 25 березня, день, на який зараз припадає постійне церковне свято Благовіщення. Пам'ять про давні часи зберігається хоча б у обов'язковій участі ряджених ведмедями під час святкування Масляної.

Найголовніше свято рожаниць – свято врожаю, яке починали відзначати 8 вересня і яке тривало іноді тиждень, відповідно до того, яким був урожай. На цей день церква призначила велике дванадцяте свято різдва богородиці. Але народна традиція пристосувалася і до цього. Наступного дня влаштовувалися веселі бенкети, на яких “черпала наповнювались добровоньим вином”, ставилися трапези рожаницям і виконувалися богородичні співи. Сучасна церква цього дня влаштовує благословіння хлібів, тричі виконуючи тропар богородиці. Про запеклу, але невдалу боротьбу церкви з цим язичницьким звичаєм свідчать численні повчання: “Сего же (язичницьких молінь) не могут ся лишити, наченши в поганстве, даже и доселе – проклятого того ставленья вторыя трапезы Роду и рожаницам на прелесть верным христьянам. ...чреву работние (ненажерливі) попове уставиша трепарь прикладати к рожаничьне трапезе...” Особливою емоційністю відзначається “Слово Ісайї-пророка о поставляющих другу трапезу Роду і рожаницям”, написане раніше першої половини XII ст.: “Вас же покинувших меня,... готовящих пир в честь Рода и двух рожаниц, наполняющих ковши свои на потребу бесам, - вас я предам мечу и все вы

падете пронзенними! ...Когда верные мне начнут пировать, вас будет мучить голод, но сыты вы будете лишь тем, что приготовили рожаницам”. До ХУШ ст. переписувалося повчання, де засуджувалося “що баби каші варять на зібрання рожаницям”. Але зусилля церкви так і не увінчалися успіхом.

Звичай християнських загальних трапез (братчин) позначився навіть на церковній архітектурі: дерев'яні храми ХVII-XIX ст. у Прикарпатті, північноруські церкви ХVI-XVIII ст. мають спеціальні трапезні – яруси для гульбищ. Існує ціла низка храмів, у яких трапезні більші, аніж приміщення для молитов, і що цікаво, здебільшого це церкви різдва богородиці. В цих трапезних зазвичай ставили посередині два масивних стовпа, які обов'язково мали два укоси, що йдуть до стелі ніби-то для збільшення площі опори, але в багатьох випадках вони навіть не досягають стелі. Зате ці стовпи дуже нагадують зображення жіночих божеств з піднятими вгору руками на народних вишивках.

У вищезгаданих повчаннях проти рожаничних трапез неодноразово підкреслювалося, що бенкетуючі наповнюють ковші, черпала. Збереглося свідчення арабського купця Ібн-Руста, який, подорожуючи у 903 р. землями Русі, спостерігав, як руси після закінчення жнив беруть ковші з просом, підіймають їх до неба із словами: “Господи! Ти, який давав нам їжу, дай її тепер нам в достатку”. Це цінне свідчення про головне свято рожаниць. Звернення до єдиного Бога цілком природне для купця-мусульманина, представника монотеїстичної релігії. Археологічне свідчення – одноручна посудина з кургану поблизу с. Військове на Дніпрі. На ній зображено календар осінніх рільничих робіт у серпні-вересні – жнива та вивезення з поля снопів на возах-коловозах. Коловоз – назва серпня у хорватів. Символіка ковша, черпала у даному випадку зовсім не випадкова. Саме в ці дні ківш сузір'я Великої Ведмедиці знаходиться над землею у майже горизонтальному стані, ніби наповнений дарами ланів. Повного горизонтального положення він набуває дещо пізніше – у жовтні, коли буде прибрано городину, оброблено льон (давньослов'янська назва жовтня – паздерник, кастричник – пов'язана з обробкою волокнистих технічних культур) і ківш буде повний плодами землі. У цей же час жнив та звезення й обмолоту зерна, коли церква відзначає аж два свята, пов'язані з богородицею (15 серпня – успіння, 8 вересня - різдво), Сонце знаходиться саме у зодіакальному сузір'ї Діви.

Сузір'я Великої та Малої Ведмедиць пов'язане з рожаницями ще з часів мезоліту, коли мисливці помітили на небі нерухому Полярну зірку, а поруч два сузір'я, які ніколи не заходять за горизонт. Це був перший компас (календар) людства. Сузір'я отримали назву Олених або Лосих, що народжують усіх звірів. Згодом вони трансформувались у Ведмедиць, але зберегли свої функції небесних господиень, керуючих коловоротом зоряного неба, а отже й усім світом. Грецька Артеміда найбільшою мірою зберігає у своєму образі ці архаїчні риси. А ідея матері усього сушого знайшла найбільш образне втілення у знаменитому ідолі Артемиди Ефеської – багатогруді богині плодючості. Згодом, коли мисливство починає

поступатися скотарству, а первісна община – більш складній родоплемінній організації, з'являється потреба в осмисленні загальних основ Всесвіту, людського життя. Десь у середині II тисячоліття до н.е. серед аріїв склалася Рігведа, так зване “Священне Знання”. Вона містить у собі три культурно-міфологічні пласти: найдавніший індоєвропейський, власне арійський, та пізніший індійський.

Згідно Рігведі в основі буття лежить закон Всесвіту, якому повинні коритися і боги, і люди. Він називається Рита, що означає “Рух”, “Шлях”, “Закон” і походить від індоєвропейського “Рото” – коло, колесо, віз. Ківш Великої Ведмедиці нагадує віз (чумаки його так і називали) і за рік окреслює на зоряному небі коло. Від цього походить найдавніше ім'я великої богині Рата, яка уособлювала собою зодіак як обов'язковий шлях року, всесвітній порядок. Згодом у слов'ян її ім'я трансформувалося в Ладу, у греків в Лату (Латону). Від Рати походять і українська “рада”, німецька “Rat”, і індійська “раджасула” в значенні “зібрання в коло для наради”. Від Ріти – ритм, ректи, речь, від Лади – лад у значенні згода, порядок. З переходом до землеробства, зміцненням патріархального ладу велика богиня перетворилася на аграрне божество. У вік бронзи цей культ дістався Криту, де постав культ Деметри та Персефони, вже звільнений від архаїчних рис.

Про інші жіночі божества відомо мало. До пантеону Володимира належала Макош. За межами східнослов'янських земель про неї нема достовірних свідчень. На збручському ідолі вона зображена з рогом достатку в руках. Її образ можна трактувати як “мати доброго врожаю”, “матір щасливої долі”. Можливо, вона – більш пізня іпостась великої Лади. Від її імені походять кош, кошниця, кошція – плетені з пруту корзини, візки для снопів, кошара – загін для овець. Ще пізніше вона вважалася покровителькою жіночих робіт. Її двійник – напівхристиянська-напівязичницька богиня Параскева П'ятниця. Свята Параскева вважалася покровителькою ланів і худоби. 28 жовтня у день святої Параскеви або П'ятниці Ляняниці до церкви несли витріпану первину льону. Вона вважалася також покровителькою торгівлі; їй присвячені церкви П'ятниці на Торгу в Новгороді, у Чернігові тощо. З давніх часів п'ятниця – торговий базарний день. Майже до XX ст. переписувалася апокрифічна оповідь про 12 особливо вшанованих п'ятниць на рік. Жінки у цей день не робили хатньої роботи, не чесали волосся, бо за народними легендами веретена та гребінці ранять святу П'ятницю і вона страждає. У даному випадку мабуть наклалися християнські традиції – у п'ятницю Христос прийняв мученицьку смерть.

Прія – богиня кохання, шлюбу, родинного вогнища. Мабуть, між нею та Макошшю були з плином часу розподілені всеосяжні функції Лади.

Купала - дуже не ясне божество. У Густинському літописі порівнюється з Церерою: “Купало б'яше бог обілія, якоже у Елїнь Церес, ему же безумнії за обилие благодареніє приношаху в те время егда імяше настати жатва...”

Желя – богиня смертного смутку, У цьому значенні вона згадується у “Слові о полку Ігоревім”. Жальник – плач по загиблих, померлих. Зустрічається в різних слов’янських землях.

Цілорічна система свят давніх слов’ян також була пов’язана з планетарними космічними циклами. Розпочиналися вони різдвом, яке церква, до речі, дозволила офіційно святкувати в 360-373 рр. З 24 на 25 грудня народжується нове сонце, починає збільшуватися день, відступає темрява. У ці дні вшановують перемогу космосу (у значенні порядку) над хаосом. Різдвяна ялинка, а раніше верба – це символ Галактики, дерево життя. Його прикрашають свічками, горіхами. Вогні – це сузір’я, горіхи – плоди земних надбань. Ритуальна їжа на різдво кутя із зерен пророслої пшениці, маку та меду, має ту ж саму символіку: мак – численні зірки, пшениця та мед – життя, що вічно відновлюється, побажання, щоб воно було солодким. Свята тривали 12 днів, з 26 грудня по 6 січня, в цей час вшановувалися усі найбільш важливі атрибути наступного господарського року. Запалювали священний вогонь з 12 полін, його добували тертям або приносили із святилища (зараз із церкви), готували 12 страв, Серед страв обов’язково була риба – з 20 р.н.е. точка весни знаходиться у сузір’ї Риб. Господар з паляницею обходить навколо хати проти годинникової стрілки - саме у цьому напрямку Сонце обходить Зодіак. Звечора напередодні різдва вносили до хати плуг і клали під різдвяний стіл, на Щедрий вечір здійснювали ритуальну оранку. Культ плуга відомий ще з скіфських часів, коли за царя Колокся (можливо Сонце цар) на землю впали золоті плуг, ярмо, сокира та чаша. Пов’язаний він із сузір’ям Оріону. 1 листопада плуг (Оріон) з’являється на небі о 22 годині. Пояс Оріона майже вертикальний – божий Коваль почав кувати Плуг. На різдво сузір’я сходить о 19 годині, майже лежить над горизонтом і наче падає на землю. 1 листопада відзначають свято Косьми і Даміана. У народних легендах вони божі квалі, що скували плуг, запрягли у нього змія та проорали на ньому до моря. 1 січня (зараз 14) вшановують народження Місяця. І завершуються різдвяні свята 6 (зараз 19) – святом Водохрещі. У цей час Сонце наближається до сузір’я Водоля. Водохрестя – свято зародження небесної води, що навесні проллється на землю та дасть життя посівам. Вогонь та вода – два першоджерела світу, космосу у багатьох народів.

24-25 березня відбувалося свято на честь весняного рівнодення – давня Масляна, зсунута великим постом. Весна та літо були заповнені обрядами на честь Лади та Лелі, моліннями про дощі, які набирали форму русалій – свят з танцями під бубни та сопілки, в ритуальному одязі з довгими рукавами. Підтримували ці рукава спеціальні браслети з символікою водної стихії та багатим рослинним орнаментом, численні знахідки яких відомі із скарбів XII-XIII ст. У 1220 р. у Ростові було написано “Слово святого Нифонта” про русалії, в якому суворо засуджувалися “плясанья, бубни, сопели, пскове, игранья неподобные – русалья”. До XIII ст. розповсюджувалися образки (іконки) святого Нифонта із сувоєм у руках, на якому було написано: “Проклят всяк, иже залишит церкву божию і последує русалиям”.

Християнська Троїця (Зелені свята у народі) підмінила собою язичницьке свято на честь Ярили, пов'язане з ідеєю плодючості, атрибутом його були зелені гілки молодих беріз. У середині літа відбувався 12-денний цикл (як і взимку), що включав у себе русальний тиждень перед Купалою (24 червня) і закінчувався якимось святами, заміненими у християнські часи днем Петра і Павла (29 червня) та днем 12 апостолів (30 червня). Збереглися лише народні повір'я, що на петрів день сонце сходячи "грає", випромінює якісь промені та "стрічки". Старі чоловіки очікували на схід сонця на горі, робили коло з борін, зубцями догори. Народна назва свята – Петро Золоті Ключі – також пов'язана з солярним культом. Цього дня відбувалася братчина-петрівщина – заколювався бик (символ сонця, його жертвна тварина) і з'їдався "всім миром". Борючись з літніми русаліями церква в XI ст. запровадила "петрів піст", що покривав Купалу (на цей день церква призначила свято різдва Іоанна Предтечі) та русальний тиждень. Цей піст винахід руської православної церкви. Митрополит – грек Георгій (1061-1073) дивувався з цього приводу: "Несть лепо подражати мясопусту других по п'ятикості (через тиждень після Трійці) чрез (всупереч) письменна святая – един бо мясопуст уставихом". Про непопулярність цього посту свідчать і народні традиції: "Петрівку попи та баби вигадали". Часто чоловіки не дотримувалися цього посту, виправдовуючись важкими польовими роботами.

Фольклор. Змінивши світоглядні засади щодо вищого пантеону язичницьких богів, кожний із яких в народній свідомості знайшов свого відповідника в тому чи іншому образі християнської міфології, православна релігія не мала можливості вплинути на народні уявлення про нижчі, але вельми важливі у вирішенні повсякденних проблем сили природи, оскільки не мало їм адекватних відповідників. Домовики, польовики, лісовики, русалки, мавки, інші злі й добрі духи продовжували сповнювати народну уяву, оскільки виникли на певному місцевому ґрунті й були тісно пов'язані з природними умовами, в яких доводилося жити й господарювати людям. Ці уявлення, або демонологія, на обширних теренах Київської Русі мали вельми строкатий характер і поповнювали скарбницю народно-поетичної творчості, забезпечуючи розвиток казкового й пісенного жанрів фольклору.

Слід зазначити, що фольклор у Давній Русі, як і пізніше, слугував не тільки засобом передачі інформації. Йому належала й ритуально-магічна функція. Виконання фольклорних творів супроводжувалося музикою, танцями й у цілому мало характер урочистих і видовищних обрядових дій, що, поступово втрачаючи релігійне значення, продовжували вдовільняти естетичні й моральні потреби людей. Такі обряди пов'язували життя кожної окремої людини з одвічними традиціями народу, залучали особу до кола спільних громадських інтересів, сповнювали її вчинки високим моральним змістом і почуттям відповідальності перед минулими й майбутніми поколіннями, адже народні звичаї сприймалися як необхідні й незмінні.

Саме через це великого значення й розвитку набуває в Київській Русі обрядова й календарна поезія. В поєднанні зі співами й ритуальними діями вона супроводжувала людей у повсякденних господарських справах: передувала початку календарних польових робіт (сівба, косовиця, жнива тощо) або пов'язувалася зі щорічними астрономічними датами, важливими для землеробства (колядки, веснянки, гаївки й под.). Важливі події в житті окремої людини також не обходилися без поетичного супроводу. Існувала розгалужена система жанрів родильної, весільної, поховальної обрядової поезії. Якщо ритуал був пов'язаний із їжою, кожна з ритуальних страв супроводжувалася підблюдними піснями.

Музичним супроводом частіше за все служила гра на рожку, сопілці, гудку, гусях. Особливою любов'ю в південній частині Русі користувалися струнні інструменти. В наших землях вони з'явилися під безпосереднім впливом культури міст античного причорномор'я. Проте, запозичені в греків, інструменти вдосконалювалися відповідно до слав'янських смаків і уподобань і згодом перетворилися на популярні протягом багатьох століть бандуру й цимбали.

Пісні, музика й танці супроводжували давніх русичів і під час розваг та відпочинку. Князі й представники заможних верств населення запрошували на пири професійних співаків та акторів, яких інколи й постійно тримали при своїх дворах. Але переважна частина професійних виконавців, згуртувавшись у невеликі колективи, вела мандрівний спосіб життя, виступаючи в різних містах на ринковій площі (торжищі). Таких акторів називали скоморохами. Проте й скоморошництво не було суто руським явищем. Воно було запозичено з Візантії й відбивало загальносвітові тенденції в розвитку середньовічної культури через свій генетичний зв'язок із творчістю жонгльорів і гістрійонів у Західній Європі. Однак на європейському сході це явище набуло специфічних національних рис, що робить його ознакою суто руської культури.

Розвиваючи традиції народної карнавальної і сміхової культури, що не цуралася подекуди й брутальних тем, скоморохи мали орієнтуватися на смаки й уподобання своєї аудиторії, що складалася переважно із городян: купців, ремісників, дружинників, княжої челяді. Разом із розвагами актори приносили й політичні новини, сповіщали про життя в інших князівствах, відповідно до настроїв юрби обирали об'єкти сатиричного зображення. А оскільки життя мешканців міста було більш наближеним до політики й важелів влади й не так залежало від сил природи, як на селі, - створювалися реальні умови для диференціації національної культури за ознакою «місто – село», що й досі є актуальною.

Різниця в умовах і способі життя на селі й у місті за часів Київської Русі відчувається досить помітно. Місто жило в цілому значно заможніше. Труд ремісників оцінювався в декілька разів вище, ніж злиденна праця селян, і це істотно позначалося навіть на фізичному розвитку людей. Діти в містах росли довше, мали кращі фізичні показники, адже пізніше залучалися до праці. Через це, як свідчать розкопки, городяни були значно вищими на зріст,

мали більш тонкий кістяк і статуру, ніж етнічно тотожні з ними селяни, виснажені важкою землеробською працею. Хоча й за умов міста слов'яни не втрачали можливості вести натуральне господарство. На відміну від тісних міст Західної Європи, давньоруські міста мали широкі вулиці й площі, в них лишалося багато вільного простору під вигони, сади й пашу. Тому городяни тримали велику й дрібну худобу, птицю, маючи під господарство й присадібні ділянки, оскільки дома завжди зводилися осібно, на достатній відстані один від одного. В умовах, коли основним будівельним матеріалом було дерево, це було пов'язано ще й із запобіжними заходами щодо пожежної безпеки.

Попри істотну різницю в житті села й міста, існували і досить впливові фактори створення єдиної національної культури: релігія, мова, спільні політичні інтереси. Оскільки все населення однаково страждало від нападів кочових сусідів зі сходу й півдня, докорінні прагнення всіх жителів Давньої Русі були пов'язані зі зміцненням військової могутності держави. Народна мрія про надійну й міцну державу знаходила втілення в творах героїчного епосу. Його напівлегендарні, напівміфічні герої – захисники рідної землі – були популярні серед населення всіх князівств, від півдня до півночі. Найбільшою любов'ю користувалися фольклорні твори про Вольгу та Микулу, Святогора, Вернигору, Прудивуса, Вирвидуба, Добриню, Микиту Кожум'яку, Альошу Поповича, Іллю Муромця.

Але посилення й зміцнення влади не завжди схвально сприймалося в народі. Разом із ним збільшувалися податки, ставали суворішими покарання, що на той час здійснювалися у вигляді штрафів (вири). Виру мав сплачувати або безпосередньо винний (у разі неспроможності його продавали в рабство), або, якщо винного не знайдено, община (верв), на території якої стався злочин. Оскільки князі були безпосередньо зацікавлені у виявленні якнайбільшої кількості злочинів, їх службовці подовгу жили за рахунок общин, проводячи дізнання, що збільшувало й без того високі витрати зубожілого населення.

Разом із посиленням влади посилювалося й невдоволення своїм життям у представників різних суспільних верствах. Серед численних прошарків населення Київської Русі зароджувалися ностальгічні настрої, пов'язані з ідеалізацією давньоминулих часів, що знаходило відображення не лише в фольклорі, а й у літописних джерелах. Значною мірою появі й розповсюдженню цих настроїв сприяла християнська доктрина світоустрою, вплив якої на світогляд русичів щодамі посилювався. Есхатологічні погляди (очікування кінця світу й другого пришествя) формували думки про збільшення гріхів людства й неминучу за них розплату.

Та, попри деструктурні й центробіжні тенденції, зростання й подальше зміцнення єдиної східнослов'янської держави сприяло універсалізації всіх сфер суспільного життя Київської Русі й призводило до розвитку єдиної загальнонаціональної культури, що характеризується низкою загальних рис, які стають типовими для всіх її регіонів. В першу чергу, роль духовного стрижня єдиної давньоруської культури відіграло православне

християнство, що мало на той час високо розвинену систему релігійної філософії, літератури й спиралося на матеріальні й духовні здобутки мистецтва Європи і Азії.

Література Київської Русі. Великого розвитку і значення в культурі Київській Русі набула література. Сама її поява була наслідком прийняття християнства, яке принесло на нашу землю загальнослов'янську писемність. Власна писемність існувала в руських землях ще в дохристиянську добу, однак, її пам'ятки, що виконувалися чи то у вигляді вузликового письма, чи то як «черти і рези» на бересті й дерев'яних дошках не збереглися. Проте писемність за християнської доби одразу ж набуває жвавого розвитку, незважаючи на те, що книги коштували дуже дорого, адже виконувалися на пергаменті вручну протягом тривалого часу.

Новий слов'янський алфавіт було створено «солунськими братами» Кирилом (Костянтином) та Мефодієм, монахами з Болгарії, які взяли за зразок грецьку абетку. Переписувачі книжок використовували три різновиди письма: устав - каліграфічне письмо, напівустав - з елементами округлення букв, та найближчий до сучасного письма від руки – скоропис. Книжковою справою займалися спеціальні майстерні при монастирях. Зважаючи на цінність книг, замовниками їх могли бути лише дуже забезпечені люди: князі та високі бояри. Спочатку виконувалися переклади біблійних текстів, що у вигляді «збірників» та молитовників потрапляли в приватні бібліотеки.

Існував попит і на світську літературу, яку спочатку також перекладали з грецької. За змістом перекладна світська література поділялася на військову: «Олександрія», «Троянська війна», «Девгенієво діяння»; природничу: «Фізіолог», «Шестиднів», «Християнська топографія»; повчальну, куди входили вислови й афоризми з біблії стародавніх філософів на моральні теми: збірки «Бджол», бо як нектар із різних квітів у книгу було зібрано мудрість з різноманітних джерел.

Досить швидко з'являються і оригінальні літературні твори. В першу чергу, до таких відносяться літописи. Це історичні твори про події й факти, подані в хронологічному порядку за роками. Кожний річний запис починався словами «В літо», звідки й назва жанру. Літописи створювалися на підставі різноманітних джерел, однак, оскільки укладачами таких хронік майже завжди були монахи (чорнорізці), в першу чергу, вони намагалися спиратися на Біблію, а тому дуже часто розпочинали опис подій із створення світу й короткого переказу Святого письма та основних його подій: про перших людей, Великий потоп, розселення синів Ноя по світу тощо.

Перші давньоруські літописи з'явилися вже на початку XI ст. Найдавніші з них: Київський (1037р.), Києво-Печерський (1073р.), Новгородський (1079р.), що відомі за згадками, але до наших часів не збереглися. Вони створили Початкове, або Києво-Печерське зведення (1093р.), з якого виникла «Повість времінних літ». Цю «Повість» було укладено біля 1110 р., імовірно, ченцем Печерської лаври преподобним Нестором. Твір дійшов до нас у двох списках: Іпатіївському та

Лаврентіївському (за назвами монастирів у Росії, де в XVIII ст. їх було виявлено істориками). Дві версії цієї пам'ятки дещо відрізняються за змістом і пафосом, але в українській історіографії віддають перевагу Іпатіївському списку, як більш автентичному, прокиївському, не спотвореному пізнішими промосковськими редакціями.

«Повість вremenних літ» показово втілює найсуттєвіші риси, притаманні всій давньоруській літературі: релігійність, патріотизм, моралізаторський характер. Релігійний смисл твору містить вже сама його назва. «Временний», тобто прохідний, недовговічний характер мають усі події земного світу. Тому літописець не надає їм надзвичайного значення, не коментує, адже все на землі знаходиться під пильним оком Бога і не потребує людської оцінки. Однак укладач не може втриматися там, де йдеться про християнські цінності, а одже, і сам добір відомостей, і їх висвітлення підпорядковує благородній меті пропаганди християнства й зображення його переваг над язичництвом. Та, лишаючись патріотом своєї землі, літописець не може не виявити своєї симпатії співвітчизникам. У подробицях, із ледь прихованим захопленням сповіщає він про вдалі походи київських язичницьких дружин проти християнського Константинополя й про розміри дані, яку мали сплачувати русичам імператори.

Аналізуючи зміст «Повісті», можна зазначити, що вона дає всі підстави вважати доконаним факт існування на території Київської Русі єдиної нації. Її формування сучасними соціологами вважається завершеним із появою національної самосвідомості як загального для певного етносу світогляду, що відзеркалює спільні економічні, політичні, духовні прагнення, й відокремлює «своє» від «чужого» в історичній перспективі: в проекціях минулого й майбутнього. За часів середньовіччя такі проекції потребували релігійного обґрунтування, а тому укладач «Повісті» багато уваги приділяє саме витокам слов'янського християнства, проте неодноразово торкається й власне етнічних проблем. Він зазначає: «А словінський народ і руський – один. Від варягів – бо прозвалися руссю, а раніше були словіни; хоч і полянами називалися, але мова була словінська. Полянами прозивалися, оскільки в полі сиділи, а були одного народу словінського».

Якщо врахувати, що сам літописець неодноразово поділяв автохтонні племена слов'ян Київської Русі на древлян, полян, уличів, тіверців і под., стає очевидним, що цей поділ не відігравав для нього суттєвого значення при вирішенні питання про національну сутність Руської держави. У більш пізні часи подібне вирішення проблеми першоджерел національних культур слов'янських народів породжувало на дещо іншому історичному тлі ідеї слов'янофілів, кирило-мефодіївців та ін. Проте, за часів середньовіччя, коли для більшості європейських народів сама постановка питання про власну етнічну приналежність була ще попереду, такі погляди мали, поза сумнівами, суто прогресивний характер.

Події вітчизняної історії відкриваються в «Повісті вremenних літ» 852 роком, від якого автор містить вже не виклад біблійних оповідей та легенд, а відомості про військові операції Русі, діяльність князів, заснування Києва та

ін. У літопис входять життя святих, портрети та характеристики окремих князів, розповіді про чудеса і небесні предзнаменування. В тексті зустрічається чимало порівнянь, прислів'їв, приказок, що підвищує його естетичне значення як яскравого твору художньої літератури.

Окрім Києва та Новгород, найбільшими літописними центрами Русі були Галич, Володимир Волинський, Чернігів. Хоча майже всі князівства Русі мали свої літописи, більшість з них носить місцевий, а не загальнооруський характер. Серед найбільш визначних загальнодержавних літописів слід назвати Галицько-Волинський (XIIIст.). На відміну від інших, цей літопис викладає події не за роками, а становить суцільну розповідь про історичні факти та подає життєопис окремих найбільш відомих руських князів. За своїм історичним та літературним значенням Галицько-Волинський літопис посідає одне з найважливіших місць у вітчизняній культурі.

В Київській Русі літописи виконували багато функцій. Вони використовувалися в політичних суперечках, дипломатичних переговорах, у боротьбі з язичництвом. Протягом століть літописи все більше втрачали зв'язок із церквою. Секуляризація літописання виявилася і в змісті творів, і в тому, що їх безпосередніми укладачами ставали князі, дружинники, інші освічені люди. Відповідно до місця й умов створення літописи відбивали політичні пристрасті своєї епохи, тому дуже часто мали публіцистичний характер, пропагували ідеї місцевого й загальнооруського патріотизму.

Проте, в тогочасній культурі в цілому перевага надається загальнонаціональному патріотизму. Ним зумовлюється зміст більшості пам'яток літератури Київської Русі. В безпосередній залежності від нього поставало й культурне значення твору, і його оцінка в сучасників і впродовж наступних поколінь. В усіх значних літературних творах тієї пори можна відчувати ідею величчя рідної землі, захоплення якою стає провідною темою багатьох творів давнього письменства. Ця ідея була зумовлена актуальними обставинами тодішнього життя, і у відображенні цих обставин полягає ще одна особливість літератури Київської Русі - її історизм. До певної міри цей історизм можна назвати політичною заангажованістю літератури, адже замовниками і читачами її творів були князі та правляча верхівка держави. Саме ідеологію цих кіл, отже й вищі загальнодержавні або місцеві князівські інтереси й проводили в своїх творах давньоруські автори. Великою мірою ці інтереси були зумовлені міжнародним становищем Русі.

Відчуваючи політичний тиск з боку Візантії, Київ намагався відстояти своє право бути рівним серед рівних у тодішньому світі. І література мала довести святість Русі, як оплоту релігії в цьому регіоні, показати, що, незважаючи на відносно коротку власну християнську історію, вона може надати чимало прикладів страждань і мучеництва за віру всьому іншому християнському світу, від чого на той час залежав міжнародно-політичний авторитет держави. Ось чому велика увага в літературі приділяється патристиці - опису життя отців церкви та власних святих і мучеників: про Бориса та Гліба, Феодосія Печерського, Олександра Невського. Цілковитим

зібранням подібних творів є «Києво-Печерський патерик», що містить розповіді про чудеса, які сталися з різними чернецями Печерської лаври.

Особливе місце серед таких творів займає «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Іларіон спрямував пафос свого твору проти гегемонії Візантійської церкви і її спроб встановити панування в духовно-релігійному житті Київської Русі. Спираючись на традиції християнської філософської думки, він доводить, посилаючись на Біблію, що закон, який дав Моїсей лише одному, «старшому» народу, завдяки благодаті та істині, що приніс Ісус Христос, робить всі народи рівними перед Богом. Тому Русь, яку хрестив Володимир, не потребує ніякої духовної опіки з боку «старших».

Іларіон, що 1051 р. став першим київським митрополитом не-греком, - виголосив своє «Слово», як вважають, між 1037 і 1050 рр. в Софіївському соборі в присутності князя Ярослава та його родини. Можливо, саме тому багато уваги в творі приділяється київським князям, особливо Володимирі, який був батьком Ярослава Мудрого. «Слово» Іларіона на довгі часи лишалося взірцем проповідницької літератури. Майстерно побудоване за класичними правилами риторики, воно виділяється яскравим добром мовних засобів, хідожніх прийомів та образів. Серед видатних церковних промовців та письменників Русі слід відзначити й Кирила Турівського, що жив у XII ст. і також використовував специфічний жанр «Слова», що являло собою урочисту промову перед великою аудиторією.

Цей жанр було використано і невідомим автором «Слова о полку Ігоревім». Створене між 1185 і 1187 рр., «Слово» лишається неперевершеним шедевром світової культури, що й досі ставить перед дослідниками чимало проблем. На тлі давньоруської літератури «Слово» виділяється не лише майстерною формою, добром поетичних засобів, зв'язком з фольклорною традицією. Викликає здивування перевага, яку надає автор не розповсюдженій у тодішній літературі християнській символіці, а образам, пов'язаним з язичництвом, що утворює унікальний образний світ твору.

За жанром це радше не слово-хвала, а слово-жаль з приводу страждань Руської землі, з приводу загибелі руської дружини, яку було принесено в жертву князюму прагненню слави й військової здобичі. Особливою тугою сповнено в «Слові» ліричний монолог Ярославни, який надихав багатьох російських і українських поетів до створення неперевершених шедеврів у перекладі цього уривку поеми. Найбільшою ж загадкою лишається постать автора «Слова» – полум'яного патріота, широко обізнаної й талановитої людини. Брак відомостей про автора цього твору яскраво ілюструє рівень нашої історичної поінформованості про Давню Русь у цілому і дає підстави вважати, що її культурне життя - в сучасних уявленнях дещо примітивне - було значно багатшим і розвиненішим.

Світським за своїм характером було й «Повчання» Володимира Мономаха. Хоча автор і торкався в ньому питань віри, однак головна ідея цього твору - створити ідеал державного діяча, що поєднує в собі високі моральні та політичні якості, необхідні для блага рідної землі. Написане

приблизно в 1117 р., «Повчання» було і морально-філософським узагальненням, і автобіографією видатного державного діяча, і своєрідною сповіддю перед смертю. Цікаво, що тих принципів, які задекларовано в «Повчанні», самому Володимиру дотримуватися не вдавалось, отже, даючи поради нащадкам, князь не був сліпим ідеалістом і добре розумів розбіжності між теорією та практикою, які усвідомлювалися на рівні християнського протиставлення «градів» земного й небесного.

У XIII ст. кількість світських за змістом творів в літературі Київської Русі збільшується. Популярністю користуються описи мандрівок до інших країн, в першу чергу Візантії: «Ходіння в Царьград» Добрині Ядрейковича, «Повість про взяття Царьграда фрягами (хрестоносцями)». Падіння столиці Візантійської імперії стало важливою подією у житті всієї Європи. Воно викликало жвавий інтерес в Київській Русі, адже безпосередньо торкалося багатьох сторін життя її суспільства, в першу чергу, політичної верхівки. Однак автори переймаються тепер не стільки питаннями міжнародної політики, скільки загальнолюдськими проблемами: дивуються красотами дивного міста, особливостями побуту його мешканців, засуджують жорстокості війни та варварські звичаї загарбників, що, називаючи себе християнами, паплюжать християнські святині, грабують храми, заїжджають верхи на конях до церков та знищують задля жальогідної здобичі ікони, оздоблення соборів, які мають не стільки мирську, миттєву матеріальну, а велику духовну вартість.

Серед літературних творів тієї доби можна відзначити «Моління Даніїла Заточника». Воно побудоване за традиціями риторичного «Слова», але змістом цього твору стає не висока державна або морально-філософська чи релігійна проблематика. Автор, перебуваючи в опалі, звертається до князя з проханням вибачити його провини й дозволити повернутися на службу. Даніїл змальовує своє скрутне життя після того, як лишився служби, що єдино й давала йому матеріальні можливості для існування. Автор постає як обдарована, наділена гострим розумом людина, що несправедливо потерпіла від заздрощів нікчемних прислужників, які оточують князя. Він не хоче служити боярам і виявляє себе палким прихильником сильної княжої влади й централізованої держави. Цей твір одним із перших започаткував в літературі Київської Русі демократичні тенденції, розпочавши тему простої «маленької» людини, яка значно пізніше стане провідною в усій світовій літературі.

Ювелірне мистецтво. Гончарство. Ювелірні вироби давніх майстрів і нині справляють велике враження. Вони свідчать про високий рівень техніки обробки металів, різьблення по каменю та дереву, репрезентуючи водночас і розвиненість смаків русичів. Спадщина давніх грецьких колоністів, скіфів, готів, вірмен і майстрів з азійського ходу вивчалася та враховувалася вітчизняними ремісниками, але завжди пристосовувалася до власних культурних вимог, естетичних потреб, існуючих традицій.

Майстерність ювелірів, що набула розквіту в добу Київської Русі, зростала від важких і примітивних браслетів, масивних перснів, гривнів та

нашийників, мідних або сплетених зі срібного дроту, до тонких ажурних прикрас, оздоблених довершеною насічкою, що передавала не лише прості візерунки, а й складні сюжетні малюнки, як, наприклад, знахідки із Чорної могили (Чернігів, IX ст.). Від часів зміцнення держави збільшується на Русі кількість і якість прикрас та виробів із золота, коштовного каміння. З'являється традиція прикрашати складними малюнками зброю, кінське обладнання. В ці часи поширюються ковані пояси, що служать скоріше як прикраса, бо ретельно оздоблюються точкуванням, ажуровими прорізами. Вироби із золота, срібла, бронзи і кістки, що створювалися майстрами Київської Русі, відзначаються оригінальністю, високою художньою цінністю навіть у тих предметах, технологію виготовлення яких було запозичено.

Зокрема, це стосується черні – використання хімічного протравлювання срібних виробів задля створення темного фону, на якому викарбовувалися фігури людей, тварин або декоративний орнамент. Запозиченим було й мистецтво скані – використання найтоншого дроту для напаявання у вигляді мальовничих візерунків на металеву основу виробу, що прикрашався. Близькою до скані була зернь – впаювання дрібнесеньких золотих або срібних кульок на поверхню прикрас. Найдовершенішою ювелірною технологією за часів Київської Русі можна вважати емаль. Для її виготовлення на поверхні золотих предметів витискувалися контури малюнку, у які потім впаювалися золоті перегородки. Проміжки заповнювалися різнокольоровими порошками особливого хімічного складу, після чого виріб піддавали термічній обробці. Повільно розплавляючись, такі порошки утворювали вишукану поверхню завданого малюнку

Якщо ж майстерністю ювелірів могли скористуватися лише князі та старші бояри, то плоди праці гончарів зустрічалися в кожній оселі. Традиції виготовлення глиняного посуду сягали ще дотрипільських часів. Вже тоді гончарні вироби, особливо ті, що виконували культове призначення, прикрашалися різнокольоровим розписом, у якому переважали геометричні та рослинні орнаменти. Такий посуд використовувався під час принесення жертв язичницьким богам. Скоріше за все, їм жертвувалося те ж, що вживалося в їжу й самими людьми: страви з м'яса, борошна, варених та сирих овочів, мед, що був не лише ласим блюдом, а й ішов на приготування напоїв, які користувалися попитом серед усіх верств суспільства.

Архітектура та живопис. В галузі матеріальної культури найбільш значним виявився вплив християнства на розвиток архітектури і живопису Київської Русі.

При будівництві житла й оборонних споруд слов'яни споконвіку використовували місцеві матеріали та спиралися на традиції, що сягали ще трипільської доби. Відповідно до умов лісу або степу для будівництва їм служили дерево й глина. До прийняття християнства кам'яні будівлі в наших землях не зводилися. Скоріш за все, великі культові споруди також не були відомі давнім слов'янам, оскільки їх решток у нашій землі не виявлено. Вірогідно, язичницькі богослужіння не вимагали спеціальних приміщень і

відбувалися просто неба. Проте християнство потребувало дотримання певних канонів релігійної служби, яка обов'язково мала проходити в храмі (Божому домі), що пов'язано з традиціями перших християн, які мусили ховатися від переслідування в печерах і катакомбах Давнього Риму. Тому одразу ж після хрещення Русі з'являються й перші церкви: Василівська, побудована з дерева за зразком храму в Корсуні, і Десятинна, або Богородицька - перша кам'яна церква в Києві.

Цікава її історія. Майстрів для будівництва було запрошено з Візантії, бо досвіду роботи з каменем вітчизняні зодчі не мали. Відповідно, запрошені іноземці не знали місцевих умов, особливостей місцевих ґрунтів, бо завжди будували в горах, де не існувало потреби в міцному фундаменті. За тими ж принципами наприкінці X ст. було збудовано і перший оплот християнства на Русі, на потреби якого князь Володимир виділяв десятку частину своїх доходів. Але ґрунт не витримав тиску велетенської кам'яної споруди. Подальші реставрації та ремонтні роботи не врятували цього храму, який порівняно скоро перетворився на купу будівельного брухту. Інша річ, церкви, які будувалися пізніше. Пристосовані до місцевих умов, вони переносили випробування часу зі значно меншими втратами.

В Київській Русі сформувалася власна культура будівництва, що відрізнялася від іноземних технологій. В місцевій архітектурі почали використовувати глибокі, на 2-4 метри, і широкі, на метр, фундаменти, що вкладалися з грубого каміння, залитого цементом. Стіни мурувалися з тонких смуг цегли, які чергувалися із товстими шарами цементу особливого складу, де основним компонентом служило вапно. Для полегшення будівлі, а можливо, й для поліпшення акустичних характеристик споруди в стінах лишалися порожнечі, в які закладалися глиняні глечики.

Зовні церкви майже не прикрашалися. Красу храму створювала гармонія його форми в цілому, яка мала символізувати гармонію світобудови, створеної з хаосу Божим словом. Для цього ретельно вибиралося місце під будівництво, частіше на узвишші, щоби будову було видно здалеку і на фоні неба. Головним структурним елементом храму був його центральний купол, що розташовувався на циліндричному барабані. З середини саме тут малювався образ Христа-Пантократора (Вседержителя). Це був найвищий рівень храму, оскільки за часів Київської Русі дзвінниці не зводилися. Центральному куполу відповідав підвищений центральний неф. Типова храмова споруда мала три нефи, хоча їх могло бути й більше. Неф мав символізувати корабель, що спрямований із заходу на схід, тому східна частина будівлі закінчувалась напівкруглими абсидами за числом нефів.

З півдня на північ храм перетинав трансепт, що надавав споруді хрестоподібного вигляду, але цей хрест можна було побачити тільки з неба, оскільки в плані будова мала вигляд квадрата або прямокутника. Такий тип храмової споруди отримав назву хрестово-купольного. За часів прийняття Руссю християнства він мав розповсюдження в культовому будівництві Візантії, хоча виник у Вірменії та на території малоазійських провінцій імперії.

Вікон у стінах давньоруських храмів було небагато. Напівтемне приміщення освітлювалось промінням з-під центрального купола та свічками. Всередині церковні стіни вкривали розписи або мозаїка. Оздоблення частіше за все мало характер сюжетних малюнків і портретів святих, що чергувалися із орнаментами, відповідно до візантійських традицій. Власне, всі малюнки мали утворювати єдиний за задумом текст, що читався, як і книга, зліва направо. Храмний простір поділявся на три частини. За вертикаллю верхня частина належала Богові, середня – ангелам, а нижча – святителям з числа людей. Посередником між світами бачилася Божа Матір, що заступалася за людство перед своїм сином. Саме тому цей образ набув великої популярності в давньоруських розписах. Типове зображення Богоматері – із піднятими на рівень голови руками – поза Оранти (Благаючої), оздоблювало стіни більшості храмів Київської Русі.

В горизонтальній площині простір храму поділявся на олтарний, де мало право знаходитися лише духовенство, середину храму, де збиралися хрещені миряни, й притвор, у якому знаходились оглашені (що розголосили свій намір залучитися до таїнств віри й проходили строк випробування) або нехрещені миряни, що з цієї частини також мали право брати участь у богослужіннях.

Перлиною давньоруської архітектури стала церква Святої Софії, будівництво якої було започатковано 1037 р. й тривало 5 – 7 років поспіль. Вона також зводилася візантійськими майстрами, хоча до будівництва залучалися й місцеві сили. За задумом, Свята Софія мала символізувати Дім Примудрощі Божої, який уособлювала і Церква, і Матір Божа. Ідею цього храму було підказано центральним собором Константинополя, але за проектом він належав до іншого типу споруд. Під одним грандіозним куполом, величезна царградська Софія була типовим базиліканським храмом. Київська Софія мала менші розміри й будувалася за хрестово-купольною моделлю. П'ять її нефів та тринадцять куполів утворювали символ шатра, що повільно підіймається вгору до грандіозного центрального купола, розташованого на величому циліндрі, з прорізами витончених аркових вікон.

Софіївському собору впродовж віків судилося лишатися і неперевершеним архітектурним шедевром, і, водночас, відповідно до задумки князя Ярослава, втіленням ідеї духовної й політичної незалежності Києва, соборності давньоруських земель. В різні часи споруда храму зазнавала руйнації, а тому перебудовувалась і оздоблювалась. В останнє Софію модернізовано при гетьманстві Мазепи, коли собор набув рис поширеного в українській культурі XVIII ст. стилю бароко. Отже, при побудові храм мав більш спрощені, ніж зараз, форми.

З XI ст. в архітектурі настає новий етап, який характеризується відмовою від грандіозних форм. Храми стають меншими за розмірами, простішими в оздобленні, що надає їм своєрідної довершеності й краси. Типовим стає кубічний однокупольний храм. Такого типу споруди

будувалися в усій державі, але найбільше їх вціліло на землях північних князівств: Володимирського, Суздальського, Новгородського.

Можливо, зразком такого типу споруд стала церква над золотими воротами (1037р.) або Михайлівський собор Видубницького монастиря (1088р.) у Києві. Подібний вигляд мали Іллінська (1072р.) та П'ятницька (кінець 12ст.) церкви в Чернігові. Але візантійська пишність продовжувала приваблювати будівничих Київської Русі. І хоча 25 куполів Десятинної церкви лишалися своєрідним рекордом, 3 - 5-купольна споруда також була поширеним типом храмової будівлі. Це Спасо-Преображенський (1036р.) та Борисоглібський (1128р.) собори в Чернігові, Кирилівська (1146р.) і Василівська (1183р.) церкви в Києві, Успенська (1078р.) церква Печерської лаври та ін.

Розвиток живопису в Київській Русі також цілком пов'язаний із поширенням християнства. Оздоблення церков проводилося спочатку грецькими й малоазійськими майстрами. З Візантії спочатку завозилися й ікони. Так, відома ікона Казанської Божої Матері була завезена в Київ на початку XII ст., а потім її було викрадено володимирським князем Андрієм Боголюбським. Та досить скоро при давньоруських монастирях починають плідно працювати й власні майстерні. І хоча в ті часи живописці не підписували своїх робіт, а лишали тільки знаки приналежності ікони тій чи іншій майстерні, до нас дійшли імена руських іконописців Григорія та Аліпія, що жили на межі XI-XII ст. при Києво-Печерській лаврі - одному з найбільших центрів тогочасного живопису.

Майстри образотворчого мистецтва працювали не лише над релігійними сюжетами. Світськими за характером були фрески, що прикрашали стіни княжих палат, а в церквах з'являлися розписи, побутові за тематикою, наприклад, сцени полювання та княжого життя в галереях Київської Софії. Серед інших малюнків тут можна було зустріти й зображення виступу скоморохів, і це не дивно. Храм на той час був не лише місцем молитви, сюди приходили, як у клуб, проводити години дозвілля, поспілкуватись, повеселитись. Сьогодні дослідники знаходять на внутрішніх стінах Софії чимало написів (графіті), надряпаних поважними мирянами, які в такий спосіб помічали свої місця в церкві або лишали згадку про себе. І хоча цей спосіб виявити свою письменність не знаходить і не знаходив схвальної оцінки в церкві й у суспільства, завдяки цим записам ми можемо дізнатися і про імена приходян, і про їх досить вільне ставлення до релігійних заборон.

Поширення писемності та поява книг призвели й до розвитку книжкової мініатюри. Цей вид живопису був прикрасою вже перших відомих давньоруських книг: «Остромирова євангелія» (1057р.), «Ізборника князя Святослава» (1073р.). У подальшому розвитку книжкової справи мініатюра стала її обов'язковим елементом, виконуючи функції художнього оздоблення й ілюстрації до тексту.

Естетичні потреби та уподобання русичів задовільнялися й мозаїчними зображеннями, серед яких найбільш відома Божа Матір - Оранта Софії

Київської. Художні смаки наших предків проявилися і в декоративно-ужитковому мистецтві, особливо в галузі різьблення по дереву. Цей вид мистецтва мав глибокі корені та традиції, що походили ще з дохристиянських часів. Однак, на відміну від католицької, православна традиція не заохочувала скульптурних зображень святих. Тому різьблення виконувало функції орнаменту, у виконанні якого стародавні майстри досягли великої довершеності, використовуючи тваринні, а особливо рослинні мотиви.

Культурний розвиток Київської Русі створив родючий ґрунт, на якому пізніше постала різноманітна в своїх проявах та самобутня за своїм характером культура українського, російського та білоруського народів. Демократичні тенденції давньоруської культури знайшли особливо сприятливі умови для своєї подальшої еволюції на українських землях. Ці тенденції були тісно пов'язані з патріотичною боротьбою за національну самобутність вітчизняної культури, що стала тотожною боротьбі за рідну мову, за православну віру, за соборну державу.

ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Право Київської Русі, тобто система правил людських взаємовідносин і поведіння у східнослов'янських суспільних союзах, являє собою величезний, надзвичайно цікавий пласт культури України. Будь-яка система правових норм зазвичай вивчається за певними розділами, у залежності від сфери, до якої вони відносяться. Тому й ми будемо висвітлювати право Київської Русі, виходячи з існування окремих частин цієї загальної системи права – частин, присвячених праву державному, міжнародному, цивільному, шлюбно-сімейному, кримінальному тощо.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА

Правові пам'ятки - це джерела права, що давно втратили свою силу, припинили дію. Вони лише зберігають пам'ять про право минулих часів, і тому становлять інтерес в основному лише з точки зору історико-правової науки. З пам'яток права ми дізнаємося про сутність правових норм, які діяли у колишні часи.

Під джерелом права зазвичай розуміється форма виразу права. Сучасна юридична наука визначає кілька різновидів правових джерел : правовий звичай, судовий прецедент, адміністративний прецедент, нормативний акт, та нормативний договір.

Найдавнішим джерелом права східних слов'ян був правовий звичай тобто правило поведінки, яке склалося внаслідок його фактичного застосування протягом тривалого часу. Правові звичаї виникли ще в умовах родового ладу. Їх дотримання забезпечувалося заходами громадського впливу на порушника (страта, вигнання з родової общини тощо). З виникненням держави звичай перетворився на джерело права. Його дотримання забезпечувався примусовою силою держави. Таким чином, звичай стає правовим звичаєм на відміну від неправового (традиції, успадковані звички і т.ін.). Санкціонування звичаю державою здійснювалося або у ході, судової та адміністративної діяльності, коли звичай був підставою для розв'язання суперечки, або ж шляхом включення його до законодавчого акту, що видавався державним органом.

Отже, з виникненням держави звичай перетворюється на звичаєве право. Під звичаєвим правом розуміється система норм (правил поведінки), що регулює суспільні відносини у даній державі, у певній місцевості, або ж для даної етнічної чи соціальної групи. У процесі перетворення на норми звичаєвого права звичаї суттєво змінюються. Так, наприклад, санкціонуючи кровну помсту, київський князь законодавчим шляхом звузив коло месників,

обмеживши його лише найближчими родичами вбитого, та зменшив термін здійснення цього звичаю.

Найвизначнішою пам'яткою права періоду Київської Русі є Руська Правда - перший з кодексів, збірок норм права, які дійшли до нас. Але слід мати на увазі: вона не перша пам'ятка східнослов'янського права взагалі. Відомі більш давні - угоди Русі з Візантією 907, 913, 945 та 971 рр. Це - пам'ятки міжнародного права, які значною мірою спиралися на міжнародний звичай. Під міжнародним звичаєм розуміють правило, яке склалося внаслідок тривалого застосування його у міждержавних відносинах. Необхідною умовою визнання міжнародного звичаю нормою права є визнання його державами, виявлене в активній формі (наприклад, через здійснення певних дій), або ж шляхом утримання від дій. Ще однією давньою пам'яткою права є Закон Руський, згадка про який міститься в одній з угод, але текст його до нашого часу не дійшов.

Руська Правда - загальна назва кількох збірок, що містять норми звичаєвого права, закони та судові рішення, які регулювали різноманітні галузі суспільного життя Київської Русі. Дослідники знаходили її текст у численних літописах, а також юридичних збірках більш пізнього часу, тому зараз відомо біля 200 різних списків цієї пам'ятки. Кожен з них займає відповідне місце у класифікації та має свою назву. Наприклад, в залежності від місця знахідки списки названо Синодальний (знайдено у бібліотеці Синоду), Академічний (у бібліотеці Академії Наук), Троїцький (у Троїцько-Сергіївській лаврі). Деякі списки Руської Правди іменуються на честь тих, хто їх знайшов (Татищевський, Карамзинський). Археографічний список було знайдено Археографічною комісією.

Дослідники намагаються також класифікувати списки Руської Правди за редакціями. Редакції - це варіанти Руської Правди, які відрізняються один від одного особливостями свого соціально-економічного змісту. Їх відмінність пояснюється тим, що вони відображають різні етапи розвитку феодального суспільства. Єдиної класифікації списків досі не існує. Як правило їх поділяють на три (Короткий, Просторий, Скорочений з Просторого), або ж на шість редакцій.

У свою чергу редакції також підрозділяються на окремі частини, як правило складені в різний час. Так, наприклад, найстаріша редакція - Коротка, складається з Правди Ярослава (статті 1-18), Правди Ярославичів (статті 19-41), Покона вірного (ст.42) та Уроку мостників (ст.43).

Руська Правда - основна пам'ятка права Київської Русі, мала величезне значення для подальшого розвитку права українського та інших народів. Її норми стали основою для укладення Литовських статутів, Псковської та Новгородської судних грамот.

Разом з нормами Руської Правди у Київській Русі були поширені й інші, зокрема ті, що містилися у князівських статутах. До нас дійшли Статут князя Володимира, Статут князя Ярослава, кілька статутів та статутних грамот новгородських і смоленських князів. Зокрема, в Статуті князя Володимира «О церковных судех» мова йде про надання церкві десятини

(тобто десятої частини всіх князівських прибутків), про вилучення з князівської підсудності ряду справ та передачі їх суду церковному, про віднесення до компетенції церкви контролю за правильністю мір та ваги тощо. Статут князя Ярослава містить низку норм, які регулюють шлюбно-сімейні відносини, визначають покарання за ряд злочинів, що також віднесені до юрисдикції церковних судів. Церковні статути посідають важливе місце серед пам'яток права Київської Русі, оскільки дають уяву про ті норми права, які не знайшли відображення у Руській Правді. Це норми, що регулюють відносини держави і церкви, визначають правове становище духовенства, деяких інших категорій осіб та окреслюють коло справ, які підлягають суду церкви.

Серед пам'яток церковного права цього періоду слід відзначити також Номоканони, які ще називали Кормчими книгами (переклади на церковнослов'янську мову візантійських збірок права, де містилися церковні (санон) та світські (номос) закони), а також деякі візантійські кодекси, які переписчики додавали до тексту номоканонів. Вперше текст Кормчої було прислано на Русь болгарським князем Іаковом Святославом (на думку деяких дослідників, вихідцем з Галичини) на прохання Київського митрополита Кирила у 1262 р. Книгу було зачитано на Соборі у Володимирі-на-Клязьмі 1272 р., де вона дістала схвалення і, таким чином, набула офіційного статусу. Пізніше книга неодноразово переписувалася і стала одним з найуживаніших джерел церковного права Київської Русі.

ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Державне право – це галузь права, що являє собою сукупність правових норм, які юридично закріплюють основи суспільного та державного ладу, державний устрій, основи організації та діяльності всіх державних органів, основи правового стану громадян.

А) Правовий стан населення Київської Русі. Населення Русі умовно можна поділити на кілька категорій. Це феодали, селяни - общинники, раби, міське населення.

Феодали. Являли собою клас власників землі. До них належали Великий київський князь, місцеві князі, бояри, церква.

Великий князь був найбільшим землевласником. Крім приватних володінь - великокнязівського домену (від лат. *dominium* - володіння), він розпоряджався общинними землями, роздаючи їх своїм родичам, дружинникам тощо. Вже наприкінці IX- на початку X ст. поряд із Великим київським князем та меншими князями постає боярство. Воно виникло з двох джерел: по - перше, з старої родоплемінної знаті, яка зберегла своє високе майнове становище та вплив і, по - друге, з дружинників та інших осіб з князівського оточення. Князь роздавав дружинникам землі разом із селянами, що проживали на них, і таким чином професійні воїни вливалися до лав класу феодалів.

Назва бояр походить від слова «більший», тому спершу вони називалися «боляри», на відміну від менших бояр - «отроків» або «дітських». Цікаво, що подібна назва була характерна не лише для Русі, але й для інших країн, наприклад Іспанії, де існувала категорія феодалів - гранди (від ісп. grand - великий). Вони дійсно вирізнялися з-поміж інших прошарків населення своїм визначним майновим та правовим становищем.

Бояри були пов'язані з князем відносинами сюзеренітету - васалітету. Останні являли собою відносини, що ґрунтувалися на земельному пожалуванні та вільній службі. Ці відносини мали подвійне значення: по-перше, вони були відображенням ієрархічної земельної власності в умовах феодалізму і, по-друге, виступали як найважливіший засіб консолідації феодалів перед лицем інших прошарків населення, насамперед феодално-залежного селянства. Крім того, це дозволяло мобільніше реагувати у разі виникнення небезпеки ззовні.

Таким чином, сюзерен (Великий князь) та його васали були зацікавлені один в одному, мали низку взаємних прав та обов'язків. З одного боку, боярин - васал повинен був допомогти князю: 1) військовою силою - надати до князівського війська феодалне ополчення, скликане у землях боярина; 2) радою - на запрошення князя прийти до князівської ради - феодалної курії; 3) грошима - у єдиному випадку - коли князь видає дочку заміж.

У свою чергу, князь був зобов'язаний: 1) захищати боярина у разі зовнішньої та внутрішньої загрози; 2) запросити його до своєї ради; 3) у разі, коли боярин висловить бажання змінити сюзерена - князь зобов'язаний його відпустити. «А боярам серед нас вільним - воля», - говорить в одному з літописів. Більше того. Іноді бояринові могли навіть залишатися землі, надані йому князем. Але випадки, коли боярин йшов від князя, траплялися надзвичайно рідко оскільки васал та сюзерен були пов'язані, окрім всього, ще й тісними особистими зв'язками.

Серед феодалів слід відзначити духовенство. З одного боку, це прошарок церковнослужителів, представників релігії, яка використовується панівним класом для гноблення селянства ідеологічними засобами. З іншого боку, церква - великий феодал. Князі надавали церкві різноманітні пожалування. Ця практика починається ще за часів князя Володимира, який встановив «десятину» - віддавав десятину своїх прибутків на користь церкви. Пізніше у церковне володіння передавалися землі разом з селянами що жили на них.

Селяни - общинники (смерди). Являли собою клас основних виробників сільськогосподарської продукції. Спершу, у IX-XI століттях, смерди переважно були особисто вільними. З XI століття розпочинається активний процес розповсюдження на них феодалної залежності. Перші ознаки цієї залежності смердів почали виявлятися у княжих маєтках. Певна група смердів мала ряд правових обмежень, зокрема, у праві спадкування.

Раби (невільне населення). В IX-XI століттях у Київській Русі зберігається рабовласницький уклад. Слід відрізнити його від

рабовласницької суспільно-економічної формації, яка являла собою вже сталу систему суспільних та економічних відносин, увінчану політичною та правовою надбудовою. Рабовласницький уклад був суспільно-економічною формацією у зародку, без надбудови. При рабовласницькому укладі раби використовуються в якості товару або ж домашніх слуг. Так було і в Київській Русі. Русь продавала рабів. Існувало й патріархальне рабство.

В умовах патріархального рабства раб - особа юридично не вільна, але фактично її права часто прирівнювалися до прав членів хазяйської сім'ї. Раб міг брати шлюб, мати своє майно, іноді хазяїн міг відпускати раба на волю.

У Київській Русі IX- початку XI ст. існувало дві категорії рабів, які відрізнялися одна від одної за джерелами рабства та за правовим станом :

- челядь. Джерелом рабства в цьому випадку виступав полон. Раби - полонені юридично були повністю безправними, цілком знаходилися під владою хазяїна.

- холопи. Це раби - члени племені, які в силу певних обставин позбувалися прав вільної людини. Джерелами холопства могли бути самопродаж, одруження з рабинею без «ряду» (спеціальної угоди з її хазяїном), вступ без «ряду» на посаду тіуна чи ключника, холопом ставав закуп, що здійснював спробу втекти від хазяїна, існував також продаж у рабство за борги. На відміну від челядина холоп мав деякі права. Зокрема, перебуваючи на посаді боярського тіуна, він міг виступати у суді «видоком». В іншому холоп також був безправним : він не міг здійснювати клятву як «послух»; за холопа що здійснив крадіжку, відповідальність ніс його хазяїн; за вбивство холопа хазяїнові сплачувався «урок».

Але поступово рабовласницький уклад в Київській Русі відживає. Ефективно використовувати працю раба стало неможливо. Раб не був зацікавлений у результатах своєї праці. Крім того, утримання рабів у кліматичних умовах Східної Європи обходилося надто дорого. Тому приблизно з середини XI століття їх поступово перетворюють на феодално - залежних селян, надаючи право користування землею. Але за своїм юридичним статусом вони залишаються невільними. Це перші кріпосні селяни, які продовжують носити назву «холопи».

Міське населення. Київська Русь була відома у всій Європі як країна з великою кількістю міст. Саме тому нормани, наприклад, називали Русь «Гардарікою» тобто «Країною міст». Міське населення, що звалося “граждани” чи “люди градські” умовно можна поділити на дві частини: міська верхівка - «патріціат», куди входили князь, бояри, представники дружинної верхівки, найзаможніше купецтво – “гості” (купці, що займалися торгівлею з іншими країнами) тощо, та міські низи - «плебс» - “чорні люди”, до якого належали дрібні ремісники, торговці та інші незаможні прошарки населення. Українські міста у цей період ще не мали свого самоврядування і його людність ще не відокремилася від решти населення в замкнену суспільну станову групу.

Б) Державний устрій. Теорія держави і права під державним устроєм розуміє адміністративно-територіальну організацію держави, поділ її на

складові частини та розподіл влади між ними та керівним центром, характер взаємовідносин між центральними та місцевими органами. Для державного устрою Русі можна визначити два характерних періоди :

- IX- кінець XI ст. - для Київської держави була характерною відносна централізація тобто Київ, як центр держави, визнається місцевими центрами. Щоправда, слід мати на увазі, що це визнання оформилося поступово, по мірі формування Київської держави. Це був перманентний, довготривалий процес, що розтягся більш ніж на сторіччя.

Сусідні племена приєднувалися до держави найрізноманітнішими методами. Наприклад, князь Олег воював 883 року з деревлянами, «примучив я » і наклав на них данину по «чорній куниці» з диму, тобто з кожної оселі. У 884 році Олег завоював сіверян та наклав на них легку данину, звільнивши їх одночасно від данини хозарської, сказавши їм : «Я з ними матиму справу, а вам не доведеться вже з хозарами воювати». В 885 році Олег послав до радимичів послів чи дружину з запитанням кому ті платить данину? Радимичі платили хозарам. Тоді Олег запропонував: «Не давайте хозарам, а давайте мені». І радимичі стали платити Олегові данину в тому ж розмірі, що раніше давали хозарам. «И бе обладая Олег древляны, поляны, радимичи». Таким чином, Олег не однаково повожився зі своїми сусідами, залучаючи їх до сфери впливу Київської держави : з древлянами, що раніш агресивно ставилися до полян, - жорстоко; з сіверянами - «по доброму», щоб привабити цих найближчих сусід до себе; з радимичами, як з слабосилими, зовсім не рахувався. Але підкорення цих племінних союзів не було остаточним, і вже Ігореві треба було знову виступати проти деревлян (914 р.).

- З кінця XI століття починається процес дроблення Київської держави. За часів феодальної роздробленості Київська Русь складалася з напівсамостійних держав - уділів, які лише формально підпадають під владу Великого київського князя.

Початок феодальній роздробленості мимоволі поклав Ярослав Мудрий (був Великим князем київським у 1019-1054 рр.), який розділив землі Київської Русі між п'ятьма своїми синами, внуком Ростиславом (сином померлого раніше Володимира Ярославича) та спадкоємцями свого старшого брата Ізяслава Володимировича. Через півстоліття, у 1097 р., цей поділ було юридично закріплено скликанням за ініціативою Володимира Мономаха з'їздом князів у Любечі. «Кождо да держит отчину свою», - вирішила більшість князів всупереч пропозиції Мономаха об'єднатися.

В) Форма правління - це організація та побудова вищих органів державної влади. Природно, що з плином часу форма правління не залишалася незмінною:

- у IX-XI ст. Київська Русь була ранньофеодальною монархією. Це була ще молода держава, існування якої відповідало періоду розвитку феодального способу виробництва. Інакше кажучи, це була початкова стадія у формуванні монархії, коли князь змушений був рахуватися з іншими органами влади та управління, які ще мають сильний зв'язок з ладом військової демократії. В цей час князь править за допомогою своєї дружини.

Однією з основних його функцій було керівництво збройними силами. Крім того, як пережиток, зберігало своє значення віче - зібрання всього вільного населення. Але поступово воно втрачає вплив.

В цей період наслідування князівської влади (престолонаслідування) відбувалось за принципом (законом) «лествичного восхожденія». Князі пересувалися з нижчого щабля династичних сходів на вищий, з одного князівського престолу на інший, за так званим горизонтальним принципом : старшого брата змінював наступний за віком, а цього, у свою чергу, ще молодший. Коли вичерпувалися представники старшого покоління, наставала черга їх синів. При цьому син старшого брата мав переважні права перед сином брата молодшого.

Характеризуючи органи місцевого управління періоду IX-XI століть, слід зазначити, що в цей час склалася так звана десятинна система : Великий київський князь призначав на місця своїх посадників - тіунів, сотників, десятників, на яких покладалося здійснення адміністративних повноважень.

До часу княжіння Ольги управління землями, що підпадали під владу Київського князя зводилася майже виключно до стягнення данини. Процедуру збирання данини (полюддя) описано у трактаті візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про народи», який датується серединою X століття. За його оповіддю, на початку листопада , коли замерзали ріки, князь з дружиною виїжджав з Києва та прямував у землі деревлян, дреговичів, кривичів та інших слов'ян, що сплачували йому данину. Поїздка на полюддя продовжувалася до весни. Процес збору данини часто супроводжувався насильницькими діями з боку дружинників. Слов'янська людність іноді чинила опір, оскільки вважала розміри данини завищеними, тим більше, що обсяг полюддя наперед не визначався і встановлювався за бажанням князя та дружинної верхівки. У зв'язку з цим варто пригадати відомий похід князя Ігоря у деревлянські землі та його сумний фінал під Іскоростенем.

Зважаючи на трагічні наслідки походу за полюддям княгиня Ольга у 945-946 рр. здійснила адміністративно-територіальну та фінансову реформу. Всі великокнязівські землі були поділені на адміністративно-територіальні одиниці - «погости». У центрі кожної такої одиниці встановлювалися представництва князівської влади, які також називалися погостами. Ними керували князівські намісники та посадники (тіуни). Основна функція погостів полягала у збиранні данини з навколишнього населення.

Якщо раніше полюддя являло собою узаконене пограбування (князь брав коли хотів, як хотів і скільки хотів), то тепер : 1) данина перетворюється на регулярний збір - встановлювалися чіткі терміни; 2) наперед визначається розмір данини в залежності від якості землі, на якій було вироблено продукт, затрат праці; 3) у більшості випадків тепер пропонувалося збирати данину грошима (гривнями, кунами). Таким чином, данина перетворилася на регулярне фіксоване стягнення, що залежало від умов праці виробника тобто на податок. Це значною мірою сприяло укріпленню державної влади.

• у XII-XIV ст. - в період роздробленості - форму правління Київської Русі можна охарактеризувати, як васально-сюзеренну монархію тобто монархію, де князь править за допомогою своїх васалів. В цей час склалася наступна система вищих органів державної влади і управління : голова держави - князь, при ньому - боярська дума (рада князівських васалів). Певне значення відігравали феодальні з'їзди (снєми), на які збиралися князі удільних земель і де вирішувалися питання, які потребували спільного розгляду.

У цей час в престолонаслідуванні князі дотримувалися принципу отчини. Князівська влада передавалася, як правило, від батька до старшого сина.

В умовах роздробленості складається система двірцево-вотчинного управління на місцях. Відбувається наближення центральної влади до місць. Поділ місцевих та центральних органів влади поступово зникає. Державні функції тісно переплітаються з функціями ведення князівського хазяйства. В цей час князь з військового керівника перетворюється на князя - хазяїна. Тепер він розглядає державу (удільне князівство) як свою власність. За панування системи двірцево - вотчинного управління особи які слідкують за веденням князівського хазяйства, водночас керують і центральними відомствами. Наприклад, конюший - князівський міністеріал (чиновник), який відав князівською конюшнею, разом з тим здійснював керівництво селами на які покладался обов'язок вирощувати коней для князя та його дружини. Внаслідок цього до компетенції конюшого входив нагляд за економічним станом цих сіл, він виконував у них адміністративні та судові функції. Таким чином, князівський двірцевий службовець ставав представником влади князя (державної влади) в цих селах.

Право власності. Розгляд системи права Київської Русі доцільно продовжити вивченням права власності, оскільки саме воно визначає соціальну структуру суспільства.

Під власністю слід розуміти різновид суспільних відносин (відносин між людьми) з приводу майна.

Право власності - це сукупність правових норм, що регламентують відносини по володінню, користуванню та розпорядженню майном. За часів Київської Русі такого формально-юридичного визначення права власності ще не існувало. Воно виникло пізніше. Але, оскільки існували відносини власності, існувало й поняття права власності, як сукупності правових норм, що визначають та закріплюють розподіл між членами даного суспільства знарядь та засобів виробництва, а також іншого майна. Саме це розуміння права власності знайшло закріплення у правових нормах Київської держави.

З тексту Руської Правди, а також з літописів, що збереглися до нашого часу, можна скласти уявлення про суб'єкти та об'єкти права власності. Як відомо, суб'єктом власності виступає носій прав та обов'язків, пов'язаних із власністю. Об'єкти власності - це ті речі, на які поширюється право власності.

У Київській Русі суб'єктами власності на рухоме майно та нерухомість, крім землі, були всі вільні особи. Власність на землю належала тільки класу феодалів. У першу чергу великими землевласниками стали князі (як великі, так і місцеві). Вони роздавали землі своїм боярам та іншим приближеним особам. За своєю природою ці землеволодіння були бенефіціями.

Бенефіцій - землеволодіння, яке надається верховним землевласником - князем (сюзереном) своєму бояринові (васалові) у тимчасове користування без права розпорядження.

За свідченням літопису, спочатку втрата князем свого престолу мала наслідком також і втрату земельних володінь для його бояр. Новий князь конфіскував землі свого попередника та його васалів. Поступово бояри та інші близькі до князя особи домоглися закріплення земельних володінь за собою, перетворивши їх на спадкові. Такі володіння стали називатися вотчинами.

Іншим шляхом виникнення феодалної земельної власності було поступове захоплення заможними вільними общинниками земель своїх сусідів. Вже невдовзі ці землевласники ставали князівськими васалами, а їхні землі переходили до князівського домену і з часом вже нічим не відрізнялися від володінь бояр, колишніх князівських дружинників.

На відміну від феодалів прості вільні селяни могли у певній мірі лише володіти та користуватися землею, але не мали права нею розпоряджуватися.

У Руській Правді значна увага приділяється захисту права власності на землю. Так, в ст.72 Просторої Правди (Троїцькому списку) вказуються різні категорії земель (орна земля, ліс, присадибна ділянка) та встановлюється покарання за порушення межі у вигляді штрафу: «Аще межю поретнетъ бортьную, или ролейную разорет, или дворную тыном перегородить межю, то 12 гривень продажи».

На рухоме майно Руська Правда охороняє права всіх категорій населення, що мають право власності, але не рівною мірою, а в залежності від місця суб'єкта у ієрархічній структурі суспільства. Чим вище становище займав суб'єкт, тим суворіше каралося посягання на його власність. Наприклад, ст.32 Короткої Правди підкреслює особливий захист князівської власності, встановивши високий штраф за пошкодження князівської борти: «А в княже борти 3 гривне, либо пожгутъ, либо изудрутъ».

Зобов'язальне право - сукупність цивільно-правових норм, що регулюють зобов'язання. Під зобов'язаннями слід розуміти такі цивільні правовідносини, у відповідності до яких одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої особи (боржника) виконання певних дій, зокрема передачі речей чи сплати грошей, або ж утримання від дій.

Інструментом зобов'язального права виступають угоди. Під угодами розуміються дії, спрямовані на встановлення, регулювання чи припинення цивільних правовідносин. За кількістю учасників угоди можуть поділятися

на односторонні, двосторонні, багатосторонні. Двосторонні та багатосторонні угоди називаються договорами.

У Руській Правді невелике місце відведено регулюванню різноманітних договорів. Як правило, вони уклалися в словесній формі з використанням традиційних символічних обрядів - рукобиття чи символічного зв'язування рук, могоричу, литки («обмити копита», якщо мова йшла про купівлю-продаж коня чи рогатої худоби) і т. ін. При укладанні важливих договорів необхідною вважалася присутність свідків (послухів). Іноді договір передбачав певні додаткові умови, наприклад, виплату неустойки (пені) у випадку недотримання основних умов. В деяких випадках законодавство встановлювало розстрочку для виконання договорів. Руська Правда також містить статтю про відклад (збільшення терміну) для стягнення боргу з неспроможного боржника.

Система договорів у Київській державі була досить нескладною. Існували такі їх види:

а) *договір міни*. Хоча у Руській Правді про нього не згадується, можна припустити існування останнього, оскільки міна історично передуює виникненню купівлі-продажу.

б) *договір купівлі-продажу*. Укладання його відбувалося зазвичай у словесній формі, після чого річ передавалася покупцеві. Як угода договірною характеру, купівля - продаж була однією з найпоширеніших угод у побуті простого народу. При купівлі-продажу раба договір укладався обов'язково у його присутності і за участю послухів. Договір міг розриватися у випадку, коли покупець було введено в оману щодо якості товару (наприклад, стану здоров'я раба). Купівля краденої речі, у випадку, коли покупець знав про її походження, вважалася злочином. Це знайшло відображення у прислів'ї : «Не той злодій, хто ворує, а той, хто крадене купує». Як що особа купила річ не знаючи про її походження, то угода вважалася нікчемною. У такому випадку річ переходила до її власника, а покупець подавав позив до продавця про відшкодування збитків.

в) *договір дарування*. Під даруванням розумілася безвідплатна угода, спрямована на відчуження майна, зокрема на перенесення прав власності на особу, якій робиться дарунок. Для здійснення юридичного акту дарування вимагалася наявність згоди особи, якій передавалася річ, згода прийняти дар. Без цієї умови угода була недійсною. Що стосується юридичних наслідків дарування, то з самої суті цієї угоди витікало, що особою, яка прийняла дар, не могли висуватися претензії з приводу якості подарованого предмету оскільки дарування є угодою безоплатною («Дарованому коневі в зуби не дивляться»).

г) *договір позики*. Позика це угода за якою одна сторона надає іншій у власність певну кількість речей, що можуть бути замінені (тобто таких, які можна визначити за рахунком, обміром, або вагою), при умові повернення таких же речей через певний термін. Предметом договору позики могли бути гроші (гривні, куни), або ж різноманітне майно (мед, жито тощо). Можна визначити три різновиди позики, поширені у Київській Русі:

- проста позика. Здійснювалася кредиторспроможними особами. Договір укладався при свідках. Боржники зобов'язувалися платити відсоток, який називався різом (якщо позичалися гроші), наставом (якщо позичався мед), або присопом (якщо позичалося жито). Розміри відсотку, що мав сплачуватися, були досить значними і коливалися в залежності від терміну договору. Відсотки поділялися на річні, третинні та місячні. Наприклад, за рік з боржника стягувалося приблизно 20 відсотків. Розмір третинних та місячних відсотків був ще вищим.

Оскільки грабіжницькі умови стягнення відсотків позичальниками часто викликали масові виявлення невдоволення незаможних прошарків населення, князь у ряді випадків змушений був своєю владою обмежувати сваволю кредиторів. Так, внаслідок повстання киян 1113 року Володимир Мономах видав цілу низку постанов, що обмежували розміри відсотків. Зокрема, він встановив, що позичальник, одержавши третинний відсоток у третій раз, більше не мав права вимагати повернення боргу. Далі було встановлено, що річний відсоток не повинен був перевищувати 20. При стягненні боргу з неспроможного боржника ті кредитори, які брали великі відсотки, не одержували нічого при остаточному задовільненні претензій.

З договору позики виникали права позичальника на особу боржника. Спочатку боржник, що не сплатив боргу, розглядався як холоп (особливо якщо позичальником був феодал чи заможний общинник). Але в Уставі Володимира Мономаха вже йдеться про те, що боржник, який не може розрахуватися з кредитором, не є холопом: «Вдаць (боржник) не холоп; ни по хлебе робяць, ни по придатце...». Однак на практиці заборгованість і надалі залишалася підставою для поневолення селянства.

- закупництво. Являло собою вид позики, до якої вдавалися некредиторспроможні особи і яка характеризувалася самозакладом боржника. Предмети, що позичалися, називалися «купою», а боржник - закупом. Закуп повинен був жити у позичальника і працювати в його хазяйстві доти, доки не відпрацює свій борг. Позичальник мав владу над його особою - він міг застосовувати до закупа заходи фізичного впливу, зокрема, бити, з метою змусити його старанно працювати. Оскільки не кожна позика мала наслідком закупництво, можна припустити, що договір закупництва укладався з дотриманням особливих формальностей.

- договір позики, що укладався між купцями. Такі договори укладалися без присутності послухів. Гарантією для позичальника слугувало чесне слово купця, його ділова репутація.

д) *договір про поклажу*. Являв собою угоду про передачу речей на зберігання. Договір укладався без послухів, оскільки поклажа розглядалася сторонами як особиста послуга. Якщо особа, яка віддала речі, звинувачувала приймачника у присвоєнні частини їх, то останній міг довести свою невинність шляхом принесення присяги.

є) *договір особистого найму*. Він передбачав право наймача на особу наймита. Саме тому наймання на особисту службу (в тіунство та

ключництво), за нормою Руської Правди, вело до холопства наймита, якщо інше не передбачалося спеціальною угодою - «рядом».

е) *договір майнового найму*. Правові акти Київської держави не містять згадок про нього, але такі договори, безперечно, уклалися. Їх предметами могли бути приміщення житлового та торгівельного призначення.

Шлюбно-сімейне право. У дохристиянський період шлюбно-сімейні відносини регулювалися місцевими правовими звичаями. Так, поширеною формою шлюбу у багатьох слов'янських племен було так зване «викрадення» нареченої, та урочисте «приведення» відданиці у домівку нареченого. Автор «Повісті временних літ» змальовує картину язичницького побуту східних слов'ян і дає відомості про весільний обряд у різних слов'янських племен. Стародавньою язичницькою формою шлюбного обряду було «умикання», про що свідчить попередня угода нареченого з нареченою, а також зв'язок умикання з язичницькими святами. Наприклад, у в'ятичів, радимичів і деревлян умикання здійснювалось біля води. Відома також інша форма весільного обряду - «водіння» нареченого та нареченої навколо дуба чи верби, що мало, безсумнівно, також ритуальне значення. Ці форми язичницьких шлюбних обрядів ще довго тримались у народі, який не бажав приймати церковне «таїнство» одруження.

Полігамія (багатоженство) не набула поширення на Русі, а охоплювала лише верхні прошарки панівного класу, передусім, князівське середовище. Так, за переказом, до прийняття християнства у князя Володимира було п'ять дружин та 800 наложниць: 300 з них утримувалось у Вишгороді, 300 - у Білгороді, і 200 - у селищі Берестовім. Після запровадження християнства на Русі наприкінці X ст., шлюбно-сімейні стосунки стали регулюватися нормами церковного права.

Будучи монопольною юридичною установою у регулюванні шлюбно-сімейних відносин, церква закріпила за собою, насамперед, монопольне право на затвердження шлюбу. За візантійським правом встановлювався низький шлюбний вік: 12-13 років для нареченої і 14-15 років для нареченого. Вимагалася згода наречених і батьків та відсутність близького споріднення. У Київській Русі, як і в інших країнах середньовічного світу, одружувалися також досить рано. Відповідно до існуючих вимог канонічного права, вироблених церквою, спорідненість між бажаними вступити до шлюбу обчислювалась колінами - кількістю родичів у генеалогічній лінії від нареченого вгору до загального предка і далі вниз до нареченої. Згідно «Статуту о брацех», до кінця X ст. дозволявся шлюб тільки між 7 та 8 колінами, тобто між четверорідними братом та сестрою. Більш близькі родичі не мали права вступати у шлюбні стосунки. Крім того, заборонялося одружуватися дітям одних батьків, та племінникам з тіткою чи дядьком. Це підтверджує стаття 16 Просторої редакції Уставу Ярослава: «Аще ближнии род поимется, митрополиту 40 гривен, а их разлучити, опитемию приимуть».

З впровадженням християнства на Русі не втратили свого значення і правові звичаї, які з часом набули юридичного оформлення у писаному праві. Так, весільному обрядові на Русі передували заручини (змовини), які проводились в оселі батьків нареченої. При цьому обов'язковою стравою на столі був сир, який виносила до столу виданиця. Угода про шлюб молодих своєрідно скріплювалася обрядом «краяння», тобто розрізання сиру на шматки. У тому разі коли шлюб не відбувався і угода була порушена з боку нареченого, він мав платити батькам нареченої грошовий штраф, який передбачався ст. 35 Просторої редакції Уставу князя Ярослава: «Про девку сыр краяши, за сором ей 3 гривны, а что потеряно, тое заплати, а митрополиту 6 гривен, князь казнить».

Шлюбний зв'язок церква проголошувала непорушним. Розривання шлюбу було можливим лише у виняткових випадках і тільки після судового розгляду. Приводом для розлучення були підстави, що увійшли до ст. 53 Просторої редакції Уставу Ярослава. Це такі дії дружини як: 1) неповідомлення дружиною свого чоловіка про відомий їй замах на владу та життя князя; 2) перелюбство, за яким її застав чоловік, або підтвердження послухами таких дій жінки; 3) замах на життя чоловіка або неповідомлення про підготоване вбивство; 4) спілкування дружини зі сторонніми людьми, зокрема, ночівля за межами свого дому без дозволу чоловіка; 5) відвідування жінкою без супроводження чоловіка вдень чи вночі ігрищ; 6) участь у обкраданні чоловіка або самостійне викрадення його майна.

Безумовно, перелік підстав викладених у ст.53 не був вичерпним, життя створювало безліч ситуацій, через які сім'я розпадалася. Іншими причинами до розлучення могли бути фізична нездатність чоловіка до шлюбу: «Ожели мужь на жену свою не лазить без съвета, то жена невиновата, идучи от него», а також матеріальні причини: «Яко не мочи мужю бержати жены, или жена мужа, или долг много у мужа застанеть, а порты ея грабити начнеть, или пропиваеть» .

У разі, коли чоловік приймав рішення на законних підставах розірвати шлюб і створити нову сім'ю, він мав сплатити дуже велику грошову компенсацію на користь колишньої дружини, а також стягнення (штраф) на користь церкви. Розміри цих відрахувань залежали від соціального статусу подружжя. Про це свідчить ст. 4 Просторої редакції Уставу Ярослава: «Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр гривна золота; а нарочитых людии 2 рубля; простои чади 12 , а митрополиту 12 гривен, а князь казнить». Канонічне право перешкоджає розірванню шлюбу, як вінчаного так і невінчаного, при чому у другому випадку штраф був меншим у два рази. Це положення зафіксовано у ст. 18 Уставу Ярослава: «Аще муж распустится с женою по своей воли, а будет ли венчаная, и дадут митрополиту 12 гривен, будет ли невенчаная, митрополиту 6 гривен».

Злочин та покарання у Київській Русі. У часи, що розглядаються, поступово складаються окремі елементи кримінального права, і насамперед виникає поняття злочину.

Сучасна наука кримінального права під злочином розуміє передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дію або бездіяльність), що тягне за собою для особи, що здійснила його, покарання. На відміну від сучасного визначення, у Київській Русі під злочином розуміли дію, що заподіювала шкоду конкретній приватній особі, а не суспільству в цілому. Тому така дія називалася «образою» («обида»). Шкода могла бути фізичною, моральною або ж матеріальною.

Суб'єктами злочину могли бути феодала, вільні городяни та феодално залежні селяни. Раби (челядь та холопи) несли інакшу відповідальність. У ст. 46 Просторої редакції Руської Правди зазначається: «Аже будуть холопи татие любо княжи, любо боярьстии, любо чернеч, их же князь продажею не казнить, зане суть не свободни...». З наведеної статті видно, що раб не ніс відповідальності за скоєний ним злочин перед князівським судом. Відповідав його хазяїн. Але останній вже карав винного раба так, як вважав за потрібне. Зазвичай суб'єктом злочину виступала одна особа. Якщо ж злочин скоювався кількома особами, то всі винні несли однакову відповідальність.

Статті Руської Правди визначають обставини, пом'якшуючі провину злочинця. Наприклад, до останніх належало знаходження у стані сп'яніння, роздратування тощо.

Види злочинів. Руська Правда та інші джерела Київської Русі містять згадки про кілька різновидів злочинних дій. Це - злочини проти особи, проти власності (майнові злочини), проти церкви, проти сім'ї та моральності.

А) Злочини проти особи:

- Вбивство. Підрозділялося на два різновиди:

- вбивство у сварці («в сваде»). Характеризувалося явним, відкритим його здійсненням, як правило, під впливом миттєвого збудження.

- вбивство у розбої. Визначалося за зовнішніми ознаками. Здійснювалося «безо всякыя свады» тобто без сварки. Цей вид вбивства вважався найнебезпечнішим оскільки поєднував у собі злочин проти особи та проти майна потерпілого, а також передбачав умисел.

- Завдання тілесних пошкоджень. Руська Правда передбачає кілька видів пошкоджень серед яких найтяжчим вважалося позбавлення руки, ноги, ока тощо. За поранення зброєю злочинець ніс кару менш тяжку, аніж за удари нанесені рукою, ногою, палкою та іншими предметами, оскільки вважалося, що не оголюючи зброї, особа завдає іншій ще й образи.

- Злочини проти честі особи:

- образа дією (штовхання особи до себе чи від себе, виривання волосся з бороди та вусів. Останнє вважалося надзвичайно тяжкою образою з важкими наслідками, оскільки населення Київської Русі сприймало поширене прислів'я «Обличчя - дзеркало душі» у буквальному розумінні тобто вважалося, що травмуючи обличчя потерпілого злочинець деформує і його душу).

– образа словом. Не згадується у Руській Правді, але міститься в інших пам'ятках, зокрема у церковних статутах. Так, статут князя Володимира передбачає покарання за «урікання» еретиком, звинувачення заміжніх жінок у аморальній поведінці («урекание бляднею»), звинувачення у чаклунстві («зелейничестве») тощо.

Б) Майнові злочини. Такими злочинами вважалися:

- крадіжка («тятьба») тобто таємне викрадення майна, що належить іншим особам. Руська Правда визначає кваліфіковані види крадіжки - крадіжку з зачиненого приміщення. Вона каралася значно суворіше ніж проста тятьба. Суворо каралася також крадіжка коня, оскільки серед населення Русі панувала думка, що добрий кінь споріднюється душою зі своїм хазяїном і його викрадення означає позбавлення хазяїна частки душі.

- неправомірне користування чужим майном. В одній з статей Руської Правди йде мова про суворе покарання за користування конем без дозволу його хазяїна.

- пошкодження та знищення чужого майна. Наприклад, за навмисне завдання зброєю поранень домашній худобі, пошкодження бортних дерев Руською Правдою передбачався значний штраф, за підпал житлових чи нежитлових приміщень передбачалася найвища міра покарання - потік та пограбування.

В) Злочини проти церкви. Покарання за цей вид злочинів передбачалося церковними статутами. Статут князя Володимира називає такі злочини, як чаклунство («ведовство»), моління коло води, у лісі (як пережиток язичництва) введення до церкви диких звірів, домашньої худоби та птиці, посічення хрестів, пограбування могил, крадіжка з церковних приміщень. За скоєння цих злочинів згідно з рішеннями церковних судів злочинці піддавалися жорстоким покаранням.

Г) Злочини проти сім'ї та моральності. У ст. 9 Уставу князя Володимира Святославовича «О десятинах, судах і людях церковних» (Оленинська редакція) визначається коло таких діянь. Вони підпадали під компетенцію церкви у регулюванні шлюбно-сімейних відносин. Так, згідно згаданої статті церковними судами мали розглядатися справи щодо таких дій як: «ропуста» - розторгнення шлюбу, «смильное» - позашлюбний інтимний зв'язок чоловіка та жінки, «заставание» - порушення подружньої вірності, доведене свідками, «умыкание» - обрядове викрадення нареченої для весілля, «пошибание» - згвалтування, «или о племени в сватовстве поимутся» - порушення заборони на шлюби між близькими родичами, «урекание» - безпідставне звинувачення у статевих відносинах без шлюбного оформлення, «иже отца или матеръ бьют» - биття батьків. Юридичні норми статті 9 Уставу Володимира мають подвійне значення: по-перше - матеріальне і, по-друге, процесуальне. З одного боку, вони оголошують суспільно-небезпечними проступки, які не розглядалися як злочини руським звичаєвим правом, з іншого - визначають підвідомчість таких справ церковним судам.

Мета та види покарань

Під покаранням звичайно розуміються заходи державного примусу проти злочинця, які є наслідком скоєного злочину. У Київській Русі метою покарання було відшкодування збитків від заподіяної шкоди (як правило, за допомогою еквівалентної грошової компенсації). Відповідно до цього, найбільш поширеною формою покарання був штраф - грошове стягнення зі злочинця. Ця форма покарання набула значного поширення, оскільки у Київській Русі панували ринкові відносини.

Руська Правда за різні злочини передбачає дві групи грошових стягнень:

- Віра та головництво. Цей вид покарань призначався за вбивство та нанесення тяжких тілесних пошкоджень. Віра являла собою фіксоване грошове стягнення яке надходило до державної скарбниці. Фіксованість цього виду штрафу полягала у тому, що його розмір був визначеним наперед. Віра дорівнювала 40 гривням. Віра зазвичай стягувалася за вбивство вільної людини; за вбивство особи, наближеної до князя, наприклад, князівського тіуна, стягувалося дві віри (80 гривень); за вбивство вільної жінки - піввіри (20 гривень).

Руська Правда знає також «дику віру», яка стягувалася не з одного злочинця, а з общини («верві»), до якої він належав. Цей різновид віри стягувався у двох випадках:

а) якщо скоєно просте вбивство і злочинець перебуває з членами верви у круговій поруці. У цьому випадку община сплачує віру за участю самого злочинця, який виплачує відповідну частку;

б) якщо скоєно вбивство «у розбої», але община не вживає заходів для розшуку злочинця тобто покриває його і не видає. В цьому випадку сплата общиною віри розтягується на кілька років.

Головництво являло собою грошове стягнення зі злочинця на користь потерпілого або родичів вбитого, яке стягувалося одночасно з вірою. Розміри головництва не були визначені наперед і, очевидно, встановлювалися за згодою сторін.

- Продаж та урок. Продаж являла собою умовно фіксований штраф у розмірі від 3 до 12 гривень, який стягувався на користь князя. Водночас потерпілі отримували від злочинця компенсацію - урок. Як і головництво, розміри уроку визначалися за згодою сторін.

Найвищою мірою покарання за Руською Правдою був «потік та пограбування». Це покарання призначалося за найтяжчі, згідно громадської думки Київської Русі, злочини проти власності. Так каралися розбійники, підпалювачі та конокради. Названа кара передбачала вигнання з общини та конфіскацію всього майна і поширювалася не лише на злочинця, але й на членів його родини. Це дійсно було суворим покаранням, оскільки позбавлений майна та виключений з общини злочинець та члени його сім'ї, як правило, втрачали особисту свободу і потрапляли у феодалну залежність.

Окремо слід звернути увагу на такий вид кари за злочин, як кровна помста, яка не виступає як вид покарання, оскільки вона не є заходом державного примусу. Держава лише визнає кровну помсту і обмежує її

застосування (визначає коло осіб, що мали право здійснити цей звичай, називає випадки, у яких можна було застосувати її тощо).

СУД ТА ПРОЦЕС

Судові органи. Розглядаючи це питання слід зазначити ряд важливих моментів:

1) У Київській Русі всі представники адміністрації були наділені судовою владою тобто адміністративні органи водночас були органами судовими.

2) У Київській Русі ще не склалася інстанційна система, тобто ще не було розподілу підсудності справ між окремими судовими органами у залежності від складності справ та їхньої специфіки. У Русі ще не існувало розподілу на суд першої інстанції, суд другої інстанції, куди справа подавалася б на апеляцію у випадку незадоволення однією з сторін рішенням суду; суд третьої інстанції, куди справа подавалася б на касацію.

- Апеляція - повторний розгляд справи за суттю.
- Касація - розгляд справи з точки зору тих формальних (процесуальних) порушень, які були припущені судом другої інстанції.

У Київській Русі існувала лише одна інстанція. В княжому суді судочинство здійснювалося або ж особисто князем, або ж тіунами, волостелями від імені князя. Судові розправи відбувалися в столиці краю, на княжому дворі або в різних населених пунктах держави, де спинявся князь чи його урядовці, об'їжджаючи край. Крім цих столичних і об'їздових судів у провінції існували також постійні княжі суди, де судочинство здійснювалося посадниками, тобто княжими намісниками. Княжому судові підлягало все населення за деякими винятками, як щодо осіб (наприклад, "церковних людей"), так і щодо певних категорій справ. Крім князівського, існували й інші суди :

– *вічовий суд*, який спершу вирішував широке коло справ, а згодом – лише найважливіші;

– *громадський суд (суд народний)*, який діяв з найдавніших часів спочатку як єдиний судовий орган, а згодом – поруч і з княжими судами. Основним видом цього суду був суд громади – верві. Його складали "судні мужі" під проводом виборного голови (старости). Цими судами розглядалися різноманітні справи. Інколи судді також брали участь у провадженні попереднього слідства;

– *боярський суд (приватний, домініальний)*, який формувався в міру розвитку боярського землеволодіння водночас з становленням імунітету;

– *церковні суди*, які існували при єпископах, до юрисдикції яких належав широкий спектр справ про злочини проти церкви та проти сім'ї і моральності, а також злочини здійснені особами підвладними церкві (духівництвом, членами їхніх родин, церковною прислугою тощо).

3) Вже на перших порах організації судової діяльності з'ясувалася необхідність в особах, які б виконували допоміжні функції - доставляли злочинців до суду, іноді збирали докази, підтримували порядок та дисципліну у суді, виконували рішення суду. Такими особами стали :

- вірники - судові виконавці, які збирали грошові штрафи та передавали їх до князівської скарбниці;
- мечники , головний обов'язок яких полягав у підтриманні порядку в суді;
- ябедники - посадові особи, які приймали скарги від населення та передавали їх за призначенням.

Форми досудового процесу та судочинство.

Під процесом зазвичай розуміється діяльність суду по здійсненню правосуддя. Існує також більш точний термін - судочинство. Щоправда, він є вужчим, оскільки процес починається з досудового слідства і завершується вже після судочинства стадією виконання вироку.

У добуржуазну епоху були поширені дві форми процесу: звинувачувально - змагальний та інквізиційний (розшуковий). У Київській Русі переважно була поширена перша форма.

Звинувачувально - змагальний процес - це такий процес, який рухається ініціативою зацікавлених сторін, санкціонованих державною владою.

Процесуальна діяльність з розгляду конкретної справи складалася з кількох стадій :

1) Порушення справи у суді. У Русі справа завжди порушувалася лише проти конкретної особи.

2) Здійснення попередніх дій. За Руською Правдою існувало дві форми досудового процесу :

а) *Звід* - такі досудові дії, які дозволяють позивачеві відшукати належного відповідача за умови, що у розпорядженні позивача знаходиться викрадена річ. Метою зводу є зведення сумлінного набувача з винною особою. Під сумлінним набувачем слід розуміти людину, яка не знає про незаконність свого володіння. Звід складався з кількох етапів:

- Заклич, який полягав у тому, що потерпілий на торзі оголошував про свою пропажу, після чого у триденний термін сумлінний набувач повинен був повернути його річ. Якщо ж річ відшукувалася більш як через три дні після здійснення закличу, то особа, у якої вона була знайдена, визнавалася відповідачем.

- Звід у вузькому значенні слова. Здійснювався якщо річ було знайдено до закінчення триденного терміну або ж коли річ знаходилася не у своєму місті чи общині, а людина, у якої річ було знайдено, не визнавала себе винною у крадіжці. Метою зводу було зведення сумлінного набувача з винною особою. Під сумлінним набувачем розумілася людина, яка не знала про незаконність свого володіння. Зазвичай звід продовжувався до третьої

особи. Якщо ж винного так і не було знайдено, останній відповідач сплачував вартість речі її власникові, а сам продовжував розшук.

- Присяга. Здійснювалася сумлінним набувачем у випадку, коли останній не міг довести законність набуття речі, або якщо звід приводив за кордони держави.

б) *Гоніння сліду* - пошуки належного відповідача на підставі тих фізичних слідів, що залишив сам крадій, або ж та річ, яка була ним викрадена. Вважалося, що там, де губляться сліди, знаходиться і злочинець : «Не будет ли татя, то по следу женуть; аже не будет следа ли к селу или к товару, а не отсочять от себе следа, ни едут на след или отбьтсья, то тем платити татбу и продажу; а след гнати с чюжими людми, а с послухи; аже погубять след на гостиньце на велице, а села не будет, или на пусте, где же не будет ни села ни людии, то не платити ни продажи, ни татбы.»(ст.77 Пр.Пр.).

Гоніння сліду базується на тому важливому положенні ранньофеодального суспільства, що на громаду (общину) покладалося виконання поліцейських функцій. Община мала підтримувати порядок на території, яка підлягала її юрисдикції, та сприяти державним посадовим особам та позивачам у розшуку злочинця. Гоніння сліду мало наслідком для миру (общини), на території якого губилися сліди вбивці або злодія, необхідність своїми силами розшукувати злочинця. У протилежному разі на общину накладалася дика віра.

3) Судове розслідування. Останнє зводилося до того, що сторони надавали суду докази, а суд їх розглядав та оцінював.

В юридичній науці існує поняття «ієрархії доказів» - певної послідовності пред'явлення доказів суду в залежності від їх вагомості. Скористаємося цим методом. Суд у Київській Русі приймав такі види доказів:

а) *особисте зізнання*. Було найбільш вагомим доказом. Вважалося, що особа не може брати на себе відповідальність за злочин, якого вона не здійснювала.

б) *«поличное»* - також вважалося безумовним доказом. Під «поличним» Руська Правда розуміє наявність безпосередніх слідів злочинних дій. Стаття 29 Просторої редакції (Троїцького списку) Руської Правди наголошує : «...Аже придет кровав муж на двор или синь, то видока ему не искати, но платити ему продажу 3 гривны...». Тобто якщо до суду з'явиться потерпілий, скривавлений або в синцях, та назве людину, що завдала йому побоїв, то особою, що скоїла злочин, буде вважатися той, на кого потерпілий вкаже.

в) *показання свідків*. Руська Правда визначає дві категорії свідчень:

- свідчення видоків - безпосередніх очевидців скоєння злочину;
- свідчення послухів. Послухами (від давньоруськ. «послушествовать» - присягати) називалися свідки репутації, доброї або злої слави сторони (позивача чи відповідача). Вони повинні були навести в суді приклади доброї або поганої поведінки особи і засвідчити дану характеристику присягою.

г) *ордалії* - «суд божий». Очевидно, що ніякого об'єктивного зв'язку між результатом ордалій та дійсним станом справ не існувало. Однак у той час ордалії вважалися досить вагомим доказом. Люди вірили у божественну волю і вважали, що вона проявляється через ордалії. Серед народу була поширена приказка : «Бог шельму метит». Види ордалій :

- випробування водою. Руська Правда не містить опису цього виду ордалій, але можна припустити, що звинуваченого зв'язували та кидали у водоймище. Якщо він тонув, його діставали і після цього вважали невинним. Якщо ж він залишався плавати на поверхні води, це означало, що за його гріхи вода його не приймає, а значить він є винним і заслуговує на покарання.

- випробування залізом. Цей вид ордалій також не описано. Полягав він, швидше за все, в тому, що звинувачений мав потримати у руці протягом певного часу шматок розпеченого заліза, після чого рука замотувалася чистою рядниною. Через деякий час звинувачений повинен був з'явитися до суду та показати рану. Якщо рана почала загоюватися - звинувачення знімалося. У протилежному випадку особа вважалася винною.

- судовий поєдинок («поле»). Був поширений переважно у Новгородській землі. Після поєдинку суд не виносив ніякого рішення, а лише констатував : «Хай буде так» оскільки, на думку людей того часу, в цьому випадку суддею виступав сам бог. Вважалося, що злочинця достатньо покарано у ході самого поєдинку.

Вид ордалії визначався в залежності від вагомості злочину або ж від суми позову.

д) присяга («рота»). За християнськими звичаями вона полягала у словесній клятві, що супроводжувалася цілуванням хреста. Цією клятвою особа звільняла себе від звинувачення.

4) Виконання вироку. Здійснювалося, зазвичай, спеціальними посадовими особами - вірниками та отроками.

Важливо зазначити, що хоча у цей період державні органи не порушують судову справу, не проводять розшукових дій, однак у випадках коли зачіпалися інтереси держави, князя, органи держави все ж таки беруть на себе ці функції. Таким чином, вже в Київській Русі ми зустрічаємося з елементами розшукового (інквізиційного) процесу.

ВПЛИВ МОНГОЛЬСЬКОГО ПРАВА

Дехто з дослідників права руських земель кінця XI-XIV ст. відзначає певний вплив монгольського права на правову систему, поширену в цей час у більшості удільних князівств.

Як відомо, могутня монгольська держава в виникла якраз тоді, коли Київська Русь переживала період роздробленості. Завершив процес її творення Темуджин, якого близько 1182 р. було обрано ватагом монголів з

титулом «хаган» (хан). До його компетенції тоді відносилося лише виконання військово-адміністративних обов'язків. Обрання його було результатом боротьби представників двох угруповань. Перші прагнули до створення племінного союзу (на зразок конфедерації), де влада хана була б лише номінальною, а фактично все керівництво зосредили в своїх руках племінні вожді. Але спроби реалізувати цю програму мали наслідком поширення самоуправства, безкарного пограбування сусідів, викрадення худоби, вбивств тощо. Тому певна частина монголів поступилася свободою заради безпечного життя та гарантованих прав. Вони обрали ханом Темуджина та добровільно прийняли обтяжливий закон, що називався Ясою. Показово, що й сам Темуджин, обраний ханом, вважав себе зобов'язаним нести службу, як і всі ті, хто його обрав. Про це, наприклад, свідчить звернення хана до старших родичів Алтана та Хучара, яке датується 1203 роком: «Я виголосив лише свою думку, що землі по Опону не повинні лишитися без керівника. Я переконував кожного з вас стати цим керівником, але ви відмовились. Я був цим надзвичайно засмучений... Хіба я домагався влади? Я був обраний ханом одноголосно, щоб захистити від ворожих посягань землі, зайняті нашими предками в межах трьох річок. Обраний ханом, я подумав, що зобов'язаний збагатити тих, хто був мені відданим. І все, що я набував: худобу, юрти, жінок..., все це я віддавав вам...»

Сам термін «хаган» (хан) зафіксовано в історії Східної Азії порівняно пізно - у III ст. н.е. Вперше його виявлено китайськими географами у народу тоба, або ж табагач, у значенні - військовий вождь та першосвященник. У першому тисячолітті цей титул поширюється у всій лісостеповій зоні Євразії. Так іменувалися правителі тюркютів, які дійсно були царями-жерцями; уйгурів – до прийняття ними маніхейства, що обмежувало владу хана; хозарів, доки єврейська община не перехопила ініціативу та не перетворила хана на маріонетку. Ханами були правителі аварів, болгарів, угрів і навіть русів: цей титул носили Володимир Святославович, Ярослав Мудрий і, нарешті, його онук – Олег Святославич.

Обрання Темуджина монгольським ханом викликало схвалення керівників інших племінних союзів. Так, Тогрул, хан кераїтів, дізнавшись про обрання ханом монголів Темуджина, сина його анди (товариша-побратима, що вважався таким же близьким, як і рідний брат), виявив цілковите задоволення: «Зело справедливо, що посадили на ханство сина мого Темуджина! Як можна монголам бути без хана? Не порушуйте ж цієї своєї угоди..., не обрізайте власний комір.»

На Великому курултаї у 1206 р. Темуджина було проголошено Чингісханом (тобто головним ханом) всього Великого степу. Тоді ж для всіх монгольських племен його улусу було проголошено Ясу – закон, нормам якого зобов'язані були коритися всі, навіть сам хан. Її джерелами стали як норми звичаєвого права, так і норми, що були виявом ханської волі. Пізніше Яса доповнювалася та розширювалася (у 1218 р., перед війною з Хорезмійським султанатом; у 1225 р., перед завоюванням Тангутського царства тощо).

Закони Чингісхана карали смертю за вбивство, подружню зраду, крадіжку, пограбування, скуповування краденого майна, переховування раба, що втік від свого господаря, чародійство, спрямоване на завдання шкоди іншій особі, триразове банкрутство (під яким розумілося неповернення боргу), неповернення зброї, випадково загубленої власником у поході чи в бою. Так же каралося й привласнення іншого майна: “Якщо хто, нападаючи чи відступаючи, загубить свій в’юк, зброю чи частину поклажі, то той, хто знаходиться позаду, повинен зійти з коня та повернути власникові те, що впало; в іншому випадку він карається на смерть.” Смертна кара чекала й на особу, яка відмовила подорожньому у їжі чи воді. Більше того, Ясою заборонялося будь-кому їсти у присутності іншого, не розділяючи з ним їжу. У спільній трапезі жоден не повинен був їсти більше за іншого. До найтяжчих злочинів прирівнювалося також ненадання допомоги бойовому товаришеві.

Якщо карою за тяжкі злочини була смерть, то за менші – застосовувалися тілесні покарання або ж заслання до віддалених місць. Іноді за конокрадіство та вбивство на монгола накладався штраф (причому розмір штрафу диференціювався у залежності від правового статусу особи вбитого – за мусульманина більше, ніж за китайця).

Сам Темуджин вважав проголошення Яси одним з найвизначніших своїх діянь. Незадовго до смерті він наголошував: “У степових народів, яких я підкорив своїй владі, крадіжка, пограбування, перелюбство були звичайними явищами. Син не корився батькові, чоловік не довіряв дружині, дружина не зважала на волю чоловіка, молодший не визнавав старшого, багаті не допомагали бідним, нижчі не шанували вищих і всюди панувало необмежене свавілля... Я поклав усьому цьому край та ввів законність і порядок.”

Після походу на руські князівства у 1237 – 1240 рр. орд Батия – онука Темуджина, значна частина цих земель стала схилитися до Золотої Орди. У 1243 році володимирський князь Ярослав зібрав князів на з’їзд (снем), де запропонував їм визнати золотоординського “каана” володарем та укласти союз з головою роду Борджигідів - Батием. На думку деяких дослідників, це визнання ні до чого не зобов’язувало – Ярослав просто не підтримав війну, яку проголосив монголам у 1245 р. на Ліонському соборі папа Інокентій IV. Ярославів син, Олександр (відомий під прізвиськом Невський) досяг більшого, уклавши оборонний союз з ханом Берке. Хрестового походу на землі колишньої Київської Русі не відбулося. Саме таким чином, з погляду одних вчених, Північно-Західна Русь увійшла до складу Золотої Орди (яка в свою чергу була частиною Улусу Джучієвого), не загубивши автономії та без шкоди для своєї культури, тобто вплив іноземного (монгольського) права на правову систему цих князівств був мінімальним. Ті ж землі, які відмовились від союзу з татарами, увійшли у XIV ст. до складу Польщі та Литви і в подальшому зазнали значних змін правової системи.

Але більшість дослідників все ж схиляється до думки про те, що в землях Південно-Східної Русі встановилося монголо-татарське іго, що призвело до певних змін у праві. Серед найпомітніших з них називають, по-

перше, новий правовий (процесуальний) механізм затвердження князів на престолі – через видачу золотоординським ханом ярликів (грамот) на князювання. При цьому не враховувалися конкретні права того чи іншого претендента на престол, що призводило до численних інтриг. По-друге, монголо-татарське іго вплинуло на систему управління князівствами. Тепер за діяльністю князів наглядали ханські представники – баскаки, які регулярно надсилали до столиці Золотої Орди – Сараю - звіти про їхні політичні настрої. По-третє, іго відбилося й на податковому та фінансовому праві. Тепер збиранням данини з населення руських земель керували баскаки. Вчені нараховують близько 14 різновидів ординських даней та повинностей (безпосередньо для хана, торгові збори, візничі повинності, “корм” для баскаків і т. ін.).

В цілому ж слід зазначити, що державний лад та право Південно-Східної Русі під впливом монголо-татарів суттєвих змін не зазнали. Вони й надалі лишилися переважно традиційними. Більшість колишніх правових джерел зберегли своє значення аж до другої половини XIV століття.

Література:

- Бочарников Д. М. Грушевський про історію створення та кримінальне право «Руської Правди» // Право України. - 1996.- № 11.- С.65-69.
- Васильев И. Историческое обозрение древнего российского законодательства // Вестник Европы. - 1822.- №7 (март-апрель).- С.161-175.
- Вернадский Г.В. Киевская Русь. Тверь: Леан; М.: Аграф, 1996.- 446с.
- Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права.- Спб., 1905.-694с..
- Гагенгейстер Ю.А. Разыскания о финансах древней России.- СПб, 1833.- 247с.
- Греков И.А. Государственность и право на территории Украинской ССР в период феодальной раздробленности. Конспект лекций. - Одесса, 1964.- 52с.
- Греков И.А. Памятники государственности и права словян на территории Унраинской ССР. Первое тысячелетие нашей эры. Учебно-методическое пособие. - Одесса, 1964.- 66с.
- Грищук В. Договори кївських князів з візантійськими імператорами в X ст.: проблеми кримінально-правового регулювання // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. Вип. 35. – Львів, 2000. – С.69-72.
- Довнар-Запольский М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. /изд. И.Д. Сытина. [Б. м.: Б. в, Б.р.].-63с.
- Древнерусские княжеские уставы. XI-XV вв. - М.:Наука, 1976.
- Древнерусское государство и его международное значение. - М. : Наука, 1965.- 476с.
- Древнерусское государство и право. Учеб. пособие. / Под ред. Т.Е.Новицкой – М.: Изд-во «Зерцало», 1998. – 96 с.
- Древнерусское государство и славяне. Материалы симпозиума. - Минск : Наука и техника, 1983 .- 136 с.
- Ерошкин П.Н. История государственных учреждений дореволюционной России. М. : Высш. школа, 1983.- 351с.
- Историческое обозрение российского гражданского и уголовного права // Сын отечества и Северный архив.- 1829.- № 48.- С.82-108.
- Источники права и суд в Древней России. / Н. Дювернуа. - М.: Универ. Тип., 1869.-413с.
- Історія держави і права України., ч-1, Харків.- 1996.-С.59-77.
- Кистяковский А. Древнии города России // Судебный журнал.- 1874 .- январь, февраль. - С.1-6.
- Котенко В.Д. Основные закономерности возникновения государства у восточных славян. Автореф. дис...канд. юрид. наук.- Харьков, 1986.
- Кудін С. Поняття злочину в кримінальному праві Київської Русі // Право України. – 2000. - №7. – С.101-104.
- Кульчицький В.С., Настюк М. І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. Львів.- 1996.- С.25-31.

- Куплеваский Н.О. Русское государственное право.- Харьков, 1894.- 357с.
- Ланге Н. Исследования об уголовном праве Русской Правды.- Лебедев Г.С. Эпоха викингов в средневековой Европе.- Л. : ЛГУ, 1985.- 286с.
- Левицкий К. Правда руска. Памятник законодательного права русского з XI віку.- Львів, 1895.- 51с.
- Ловмянський Х. Русь и норманцы. - М.: Прогресс, 1985.- 304с.
- Лонгинов А. Смертная казнь в удельном периоде истории русского права //Журнал министерства юстиции .- 1916.- №7 .- С.194-228.
- Лонгинов А.В. Закон Великого Князя Владимира Всеволодовича Мономаха об ограничении роста по займу //Журнал министерства юстиции.- 1898.- №10.- С187-206.
- Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. - Л. : ЛГУ, 1945.- 432с.
- Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы). Исторический очерк.- Л.: Наука, 1983.- 86с.
- Матонкин В. «Русская Правда» и современное законодательство // Милиция.- 1993.- № 4;5;6.
- Миронова В.Г. Из истории юридической практики в Древней Руси // История и культура древнерусского города.- М., 1989. - С. 66-68.
- Мрочек-Дроздовский П. Исследования о Русской Правде. - М., 1885.- 287 с.
- Мулюкин А.С. Приезд иностранцев в Древнюю Русь. //Журнал министерства юстиции.-1907.- №9.- С.212-153.
- О разных родах присяг у славянорусов // Вестник Европы. - 1813.- №13. - С. 28-39.
- Пьянков А.П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси. - Минск: БГУ, 1980. - 208 с.
- Рейц А. Опыт истории российских государственных и гражданских законов.- М., 1836.-416с.
- Рогов В.А. Государственный строй Древней Руси. Учеб. пособие. - М., 1984.- 80с.
- Розенкамф. Обзорение Кормчей Книги в историческом виде.- СПб.
- Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. - М.: Наука, 1978.- 240с.
- Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX- первая треть XII в.) .- К. : Наук. думка, 1988.
- Свердлов М.Б. От Закона Русского к Русской Правде.- М: Юрид. лит. , 1988.- 175с.
- Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права.- Спб, 1894.- 382с.
- Тихомиров М.Н. Древняя Русь. - М. : Наука, 1975.- 429с.
- Тихомиров М.Н. Исследования о русской Правде. Происхождение текстов.- М.- Л. : Изд-во АН СССР, 1941.- 255с.

Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды.- М.: Изд-во МГУ, 1953.

Толочко А.П. Князь в древне Руси : власть, собственность, идеология. - К.: Наук. Думка, 1992.- 221с.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. - К.: Наук. думка, 1980.- 223с.

Толочко П.П. Древняя Русь : Очерки социально-политической истории. - К.: Наук. думка, 1987.- 245с.

Фроянов И.Я , Дворниченко А.Ю. Города государства древней Руси. - Л. : ЛГУ, 1988.- 269с.

Хачатуров Р.Л. Становление права (на материалах Киевской Руси).- Тбилиси, 1988.- 262с.

Хрестоматія з історії держави і права України., Т-1.-Київ.- 1997.- С. 21-45.

Чижевский Н. Исторический очерк смертной казни в древней России. - Харьков, 1867.- 28с.

Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. - Мюнхен-Київ:Ноосфера:Український діловий журнал. - 1994.- №2-4 (4-6).- 224с.

Щеглов Д. Кто были варяги - Русь, то есть, что мы такое? // Отечественные записки. - 1860.- Т. СXXXI. - июль. - С.143-198., август. - С.427-458.

Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. - М. : Гос. изд. юрид. лит., 1950.- 380 с.

Яковлів А. Українське право // Українська культура: Зб. лекцій.- Подєбради, 1934.- С. 146-156.

Посадові особи Київської Русі

Вірник - князівський слуга, обов'язком якого було стягнення віри на користь князя з окремих осіб та цілих общин (ст.42 Короткої Правди, ст.9, 10 Просторої Правди).

Воєвода - голова всіх збройних сил князівства.

Городник - князівський чиновник, архітектор, керівник будівництва (ст.96 Просторої Правди).

Гридин - молодший князівський дружинник (ст.1 Короткої Правди).

Десяцький (десятник) - посадова особа у князівській дружині, представник низової ланки в системі місцевого управління.

Ємець - князівський слуга, виконуючий судові функції; особа, яка спіймала злодія (ст.41 Короткої Правди).

Конюх старий - конюший, старший конюх (ст.23 Короткої Правди).

Конюший тіун - князівський слуга, що був відповідальним за утримання князівських стаєнь (ст. 12 Просторої Правди).

Метельник - посадова особа, яка вела облік зібраних вір та мита (ст.9, 107 Просторої Правди).

Мечник - князівський дружинник, що виконував допоміжні судові функції: слідкував за порядком у суді, іноді доставляв злочинця до суду (ст.1, 41 Короткої Правди).

Мостник - князівський чиновник, керуючий будівництвом дерев'яних мостів (ст.43 Короткої Правди, ст. 97 Просторої Правди).

Митник - чиновник, який збирав торгівельні мита слідкував за дотриманням правил торгівлі (ст.107 Короткої Правди).

Огнищанин - князівський слуга, старший дружинник, боярин («княж муж» за Просторою Правдою), особа, наближена до князя (ст.19-21 Короткої Правди).

Отрок - князівський судовий чиновник, помічник судді (ст.74 Просторої Правди), молодший судовий чи адміністративний виконавець (ст.11, 114 Просторої Правди).

Під'їзний - князівський слуга, який збирав різноманітні натуральні та грошові стягнення на користь князя (ст.19 Короткої Правди).

Посадник - посадова особа, що була повноважним представником великокнязівської влади на місцях. Очолював військові сили міста, здійснював адміністративні та судові функції у прилягаючих сільських округах, збирав дань та різні мита.

Ратайний тіун - посадова особа, яка здійснювала керівництво сільськогосподарськими роботами на князівському полі (ст.13 Просторої Правди).

Рядович княжий - дрібний князівський чиновник (ст.25 Короткої Правди).

Рядович боярський - дрібний службовець у боярській вотчині (ст.14 Просторої Правди).

Сільський (ратайний) староста - посадові особи, які слідкували за виконанням сільськогосподарських робіт (ст.24 Короткої Правди).

Сільський тіун - посадова особа, що займалася розподілом роботи та організацією контролю за її виконанням у князівському селі (ст.13 Просторої Правди).

Соцький (сотник) - князівський військовослужбовець, командир невеликої дружини.

Стольник - посадова особа, що відповідала за організацію постачання князівського двору продовольством тощо.

Тіун (тівунець) - домоуправитель, дворецький (ст.22 Короткої Правди).

Тисяцький - князівський військовий начальник, під командою якого перебував загін у тисячу дружинників. У завойованих містах та приєднаних територіях наділявся адміністративними, торгівельно - поліцейськими та судовими функціями.

Ябетник - князівський прикажчик; тіун; судова посадова особа яка приймала скарги від населення та передавала їх по інстанції (ст.1 Короткої Правди).

РУСЬКА ПРАВДА КОРОТКОЇ РЕДАКЦІЇ

Переклад

ЗАКОН РУССКИЙ

1 Если человек убьет человека, то мстит брат за (убийство) брата, сын за отца или двоюродный брат, или племянник со стороны сестры если не будет никого, кто бы отомстил, положить 40 гривен за убитого; если (убитый) будет русин, гридин, купчина, ябедник, мечник или же изгой и словенин, то положить за него 40 гривен.

2 Если кто-либо будет избит до крови или до синяков, то не искать этому человеку свидетелей; если же на нем не будет никаких следов (побоев), то пусть придут свидетели; если же не может (привести свидетелей), то делу конец; если же за себя не может мстить, то пусть возьмет себе с виновного 3 гривны вознаграждения потерпевшему да еще плату лекарю.

3 Если же кто кого ударит батоном, жердью, пястью, чашей, рогом или мечом плашмя, то (платить) 12 гривен; если его не настигнут, то он платит, и на этом дело кончается.

4 Если (кто-либо) ударит мечом, не вынув его (из ножен), или рукоятью, то (платить) 12 гривен вознаграждения потерпевшему.

5 Если же (кто-либо) ударит (мечом) по руке и отвалится рука или отсохнет, то (платить) 40 гривен.

6 Если нога останется цела, (но) если начнет хромать, тогда пусть смиряют (виновного) домочадцы (раненого).

7 Если же (кто) отсечет (кому-либо) какой-нибудь палец, то (платить) 3 гривны вознаграждения потерпевшему.

8 А за (-выдернутый) ус (платить) 12 гривен, а за клочок бороды-12 гривен.

9 Если же кто обнажит меч, но не ударит (им), то он положит гривну.

10 Если же человек пихнет человека от себя или к себе, (то платить) 3 гривны, если выставит двух свидетелей; но если (побитый) будет варяг или колбяг, то (пусть сам) идет к присяге.

11 Если же челядин скроется у варяга или у колбяга, а его в течение трех дней не вернут (прежнему господину), то, опознав его на третий день, ему (т. е. прежнему господину) взять своего челядина, а (укрывателю платить) 3 гривны вознаграждения потерпевшему.

12 Если кто поедет на чужом коне, без спросу, то платит 3 гривны.

13 Если кто возьмет чужого коня, оружие или одежду, а (хозяин) опознает (их) в своем мире, то пусть он возьмет свое, а (вору платит) 3 гривны' вознаграждения потерпевшему.

14 Если кто опознает (свою вещь у кого-либо), то нельзя ему ее взять, говоря (при этом) «мое», но пусть скажет «пойди на свод, (выясним), где взял ее»; если (тот) не пойдет, то пусть (выставит) поручника, (что явится на свод) не позднее пяти дней.

15 Если где-нибудь (кто) взыщет с кого-либо остальное, а тот начнет запирается, то идти ему (с ответчиком) на свод перед 12 человеками; и если

окажется, что злонамеренно не отдавал (предмет иска), то (за искомую вещь) следует (заплатить) ему (т. е. потерпевшему) деньгами и (сверх того) 3 гривны вознаграждения потерпевшему.

16 Если кто, опознав своего (пропавшего) челядина, захочет его взять, то отвести (его) к тому, у кого он был куплен, а тот отправляется ко второму (перекупщику), и когда дойдут до третьего, то пусть скажет ему; «ты мне отдай своего челядина, а своих денег ищи при свидетеле».

17 Если холоп ударит свободного человека и убежит в хоромы, а господин не захочет его выдать, то господину холопа забрать себе и заплатить за него 12 гривен; а после того, если где-либо найдет холопа побитый им человек, пусть его убьет.

18 А если (кто) сломает копье, щит или (испортит) одежду и захочет их оставить у себя, то (хозяину) получить (за это компенсацию) деньгами; если же, что-нибудь сломав, попытается (сломанное) возвратить, то заплатить ему деньгами, сколько (хозяин) дал при покупке этой вещи.

Закон, установленный для Русской земли, когда собрались Изяслав, Всеволод, Святослав, Коонячко Перенег (?), Никифор Киевлянин, Чудин Микула.

19 Если убьют дворецкого, мстя за (нанесенную им) обиду, то убийце платить за него 80 гривен, а людям (платить) не нужно; а (за убийство) княжеского подъездного (платить) 80 гривен.

20 А если убьют дворецкого в разбое, а убийцу (люди) не будут искать, то виру платит вервь, в которой найден труп убитого.

21 Если убьют дворецкого (за кражею) в доме или (за кражею) лошади или за кражею коровы, то пусть убьют (его), как собаку. Такое же установление (действует) и при убийстве тиуна.

22 А за (убитого) княжеского тиуна (платить) 80 гривен.

23 А за (убийство) старшего конюшего при стаде (платить) 80 гривен, как постановил Изяслав, когда дорогобужцы убили его конюха.

24 А за убийство (княжеского) старосты, ведавшего селами или пашнями, (платить) 12 гривен.

25 А за (убийство) княжеского рядовича (платить) 5 гривен.

26 А за (убийство) смерда или за (убийство) холопа (платить) 5 гривен.

27 Если (убита) раба-кормилица или дядька-воспитатель, (то платить) 12 (гривен).

28 А за княжеского коня, если он с тавром (платить) 3 гривны, а за смердьего-2 гривны, за кобылу 60 резан, а за вола - гривну, за корову - 40 резан, а (за) трехлетку-15 кун, за двухлетку - полгривны, за теленка - 5 резан, за ягненка - ногата, за барана - ногата.

29 А если (кто-либо) уведет чужого холопа или рабу, (то) он платит 12 гривен вознаграждения потерпевшему.

30 Если же придет избитый до крови или до синяков человек, то не искать ему свидетелей-

31 А если (кто-либо) украдет коня или волов или (обокрадет) дом, да при этом крал их один, то платить ему гривну (33 гривны) и тридцать резан; если воров будет 18 (? даже 10). то (платить каждому) по три гривны и по 30 резан платить людям (? княжеским).

32 А если подожгут княжескую борть или выдернут (из нее) пчелы, (то платить) 3 гривны.

33 Если без княжеского распоряжения будут истязать смерда, (то платить) 3 гривны за обиду; а за (истязание) огнищанина, тиуна и мечника-12 гривен.

34 А если (кто-либо) перепашет межу или уничтожит межевой знак на дереве, то (платить) 12 гривен вознаграждения потерпевшему.

35 А если (кто-либо) украдет ладью, то за ладью платить 30 резан, а штрафа 60 резан.

36 А за голубя и за курицу (платить) 9 кун, а за утку, за журавля и за лебедя - 30 резан; а штрафа 60 резан.

37 А если украдут чужого пса, ястреба или сокола, то (платить) вознаграждения потерпевшему 3 гривны.

38 Если убьют вора на своем дворе или в доме или у хлеба, то так тому и быть; если же додержали (его) до рассвета, то отвести его на княжеский двор; а если же (его) убьют и люди видели (его) связанным, то платить за него.

39 Если украдут сено, то (платить) 9 кун; а за дрова 9 кун.

40 Если украдут овцу козу или свинью, притом одну овцу украли 10 (человек) т то пусть положат по 60 резан штрафа (каждый); а задержавшему (вора платить) 10 резан.

41 А из гривны мечнику (полагается) куна, а в десятину 15 кун, а князю 3 гривны; а из 12 гривен - задержавшему вора 70 кун, а в десятину 2 гривны, а князю 10 гривен.

42 А вот установление для вирника: вирнику (следует) взять в неделю 7 ведер солоду, а также барана или полтуши мяса или две ногаты; а в среду резану или сыры; также в пятницу, а хлеба и пшена (взять) сколько могут поесть; а кур (брать) по две в день; поставить 4 коня и кормить их досыта; а вирнику (платить) 60 (?8) гривен, 10 резан и 12 веверин; а при въезде гривну; если же потребуется во время поста (ему) рыбы, то взять за рыбу 7 резан; итого всех денег 15 кун; а хлеба (давать), сколько могут съесть; пусть вирники соберут виру в течение недели. Вот таково распоряжение Ярослава.

43 А вот подати (установленные для) строителей мостов: если построят мост, то взять за работу ногату и от каждого пролета моста ногата; если же починили несколько досок старого моста – 3, 4 или 5, то брать столько же.

РУСЬКА ПРАВДА ПРОСТОРОЇ РЕДАКЦІЇ

Переклад

СУД ЯРОСЛАВА ВЛАДИМИРОВИЧА РУССКИЙ ЗАКОН

1 Если человек убьет человека, то мстит брат за (убийство) брата, или отец, или сын, или двоюродный брат, или племянник со стороны брата; если же не будет никого, кто бы отомстил за него, то положить за убитого 80 гривен, если (убитый) будет княжим мужем или княжеским тиуном; если (он) будет русин, гридин, купец, боярский тиун, мечник, изгой или словенин, то положить за него 40 гривен.

2 После (смерти) Ярослава снова собрались его сыновья Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их Коснячко Перенег, Никифор и отменяли мщение смертью за убийство, установив денежный выкуп; а что касается всего остального, то как судил Ярослав, так решили судить и его сыновья.

3 Об убийстве. Если кто злоумышленно убьет княжа мужа, а убийцу (люди) не будут искать, то виру в 80 гривен платит вервь, в которой найден труп убитого; если же (убитый) простолюдин, то 40 гривен.

4 Если какая-либо вервь начнет платить дикую виру, то (пусть) заплатит ее, во сколько лет сможет, ибо платит без (участия) убийцы.

5 Если убийца из (числа членов) верви окажется налицо, то им (следует) помогать ему (в платеже виры), ибо он сам приплачивает за других (в таких же случаях). Если (платится) дикая вира, то сообща платится 40 гривен, а головничество - сам убийца, выплачивая (также) совместно с другими в 40 гривках свою часть.

6 Если же (кто) совершил убийство открыто во время ссоры или на пиру, то теперь он платит вместе с вервью, (поскольку и сам он) участвует в общинных платежах (дикой) виры.

7 Если (кто) совершит беспричинное умышленное убийство. Если (кто) совершит умышленное убийство (к тому же) не во время какой-либо ссоры, то за преступника люди не платят (виру), а выдадут его самого (вместе) с женою и детьми на поток (т. е. для продажи их в рабство, изгнания?) и для конфискации всего имущества.

8 Если кто не участвовал в платежах дикой виры, то и ему люди не помогают (в уплате виры, которую) пусть он платит сам.

9 А вот установление для вирника, существовавшее при Ярославе: вирнику ваять в неделю 7 ведер солоду, (а) также барана или полтуши мяса или 2 ногаты; а в среду - куну или сыр, также и в пятницу; а кур ему по две на день, а хлебов 7 на неделю, пшена 7 уборков, гороху 7 уборков, соли 7 головок; все это (полагается) вирнику с отроком; а коней (поставить им) 4, коней кормить овсом; вирнику (платить) 8 гривен я 10 кун перекладных, а метельнику 12 векш; а при въезде - гривну.

10 О вирах. Если будет вира в 80 гривен, то (платить) вирнику 16 гривен 10 кун и 12 векш, а при въезде - гривну. а за мертвое тело 3 гривны.

11 О княжеском отроке. Если (убьют) княжеского отрока, или конюха» или повара, то (платить) 40 гривен.

12 А за (убийство) дворецкого или конюшего (платить) 80 гривен.

13 А за (убийство) княжеского тиуна, ведавшего селами или пашнями (платить) 12 гривен.

14 А за (убийство) рядовича (платить) 5 гривен. Также (платить) и за боярского (рядовича).

15 О ремесленнике и о ремесленнице. А за (убийство) ремесленника или за ремесленницу (платить) 12 гривен.

16 А за (убийство) пашенного холопа (платить) 5 гривен, а за рабу-6 гривен.

17 А за (убийство) кормильца (платить) 12 гривен, также и за кормилицу (таким образом без различия), холоп это будет или раба.

18 Об обвинении в убийстве по подозрению. Если кого-либо будут обвинять в убийстве по подозрению, то пусть выставят семь свидетелей, которые снимут (это) обвинение в убийстве; если (обвиняемый) будет варяг или какой-либо другой (иноземец), то выставить двух (свидетелей).

19 А за кости и за мертвеца, имя которого неизвестно, вервь не платит.

20 Если (кто-либо) отведет от себя подозрение в убийстве. Но если (кто-либо) и отведет от себя подозрение в убийстве, то (все равно он платит) отроку гривну кун за снятие обвинения, а тот, кто его обвинял, должен дать другую гривну; да за помощь, оказанную при снятии обвинения в убийстве, 9 кун.

21 Если (ответчик) станет искать свидетелей и не найдет (их), а истец будет обвинять (его) в убийстве, то пусть дело решится испытанием железом.

22 Так же и во всех делах, о воровстве и (в делах) по подозрению (в воровстве); если нет поличного, а иск не менее полугривны золотом, то подвергать насильно его (т. е. обвиняемого) испытанию железом; когда же (иск) менее, то, если до двух гривен, подвергать испытанию водой, а если еще меньше, то для получения своих денег истцу (достаточно) присягнуть.

23 Если кто ударит мечом. Если кто ударит (кого-либо) мечом, не вынув его (из ножен), или рукоятью, то (платить) 12 гривен штрафа.

24 Если же вынет меч (из ножен), но не ударит (им), то (платить) гривну кун.

25 Если кто ударит кого-либо батоном, чашей, рогом или мечом плашмя, то (платить) 12 гривен.

26 Если же (он), не стерпев, (в отместку) ударит того (т. е. обидчика) мечом, то этого ему в вину не ставить.

27 Если же (кто) ударит (мечом) по руке и отвалится рука, или отсохнет, или отсечет ногу, нос (?) или глаз (выколет), то (платить) полувирье - 20 гривен, а тому (т. е. потерпевшему) за увечье 10 гривен.

28 Если (кто) отсечет (кому-либо) какой-нибудь палец, то (платить) князю 3 гривны штрафа, а самому (т. е. потерпевшему) гривну кун.

29 Если придет избитый до крови человек. Если придет избитый до крови или до синяков человек, то не искать ему свидетелей, но пусть обидчик заплатит 3 гривны штрафа; если же на нем не будет следов (побоев), то привести для подтверждения (своих) слов свидетелей; а кто начал (драку), тому платить 60 кун; если даже он, начав (драку), придет избитый до крови, и подтвердят это свидетели, то все равно платит, несмотря на то. что был избит.

30 Если (кто) ударит (кого-либо) мечом, а не зарубит на смерть, то (платить) 3 гривны, а самому (потерпевшему) заплатить гривну на лечение раны; зарубит ли на смерть, тогда (платить) виру.

31 Если человек пихнет человека от себя или к себе. или ударит по лицу или палкой ударит, то (платить) 3 гривны штрафа, если будут выставлены два свидетеля; но если (побитый) будет варяг или колбяг, то свидетелей вывести сполна и пойти к присяге.

32 О челяди. Если челядин скроется (у кого-либо). а (об его пропаже) объявят на торгу и в течение трех дней (после этого) не вернут его (прежнему господину), то, опознав его на третий день, он (т. е. прежний господин) (может) взять своего челядина, а тому (т.е. укрывателю) платить 3 гривны штрафа.

33 Если кто-либо сядет на чужого коня. Если кто-либо сядет на чужого коня без спросу, то (платить) 3 гривны.

34 Если у кого пропадет конь, оружие или одежда, и (потерпевший об этом) объявит на торгу, то потом, опознав (пропавшее) в своем городе, он

может взять свою вещь, имеющуюся налицо а штрафа заплатит он (т. с. виновный) 3 гривны.

35 Если кто опознает свою вещь, потерянную им или украденную у него, (а именно) коня, одежду или скотину, то ему не (следует) говорить «это мое», но (пусть скажет так) «пойди на свод, (выясним), где ты взял (ее)». Если на своде выявится (тот), кто виновен (в присвоении чужой вещи), то на того и падет ответственность за воровство; тогда он (т. е. истец) возьмет свою вещь, ему же будет платить виновный и за то, что пропало вместе с обнаруженной вещью; если будет конокрад, то выдать его князю на поток (т. е. для продажи в рабство? изгнания?); если же будет обыкновенный вор, то ему платить 3 гривны.

36 О своде. Если свод будет только в одном городе, то истцу довести его до конца; если захватит -свод и земли (тянущие к городу), то ему итти до третьего ответчика, а третий платит ему деньгами за наличное (т. е. обнаруженную вещь), с которым идут до -конца овода, а истец ждет остального (т. е. того, что не обнаружено); когда же дойдет дело до последнего (ответчика), то тот и платит все, включая штраф.

37 О воровстве. Если же (кто) купил на торгу что -нибудь краденое, (а именно) коня, одежду или скотину, то пусть выставит двух свободных человек или мытника; если не знает, у кого купил (краденое), то эти свидетели должны присягнуть в его пользу, а истец - взять обнаруженную вещь; а с тем, что пропало вместе с ней, пусть простится, ответчик же пусть простится 'со своими деньгами (заплаченными за краденое), ибо сам (виноват, что) не знает, у кого покупал; если опознает впоследствии (того), у кого покупал это (т. е. краденое), то пусть возьмет свои деньги (с него), а тот пусть платит и за пропавшее (вместе с обнаруженной вещью) и штраф князю.

38 Если опознает кто (свою) челядь. Если кто опознает и возьмет своего украденного челядина. то он (должен) вести его согласно деньгам (полученным при его перепродаже) до третьего ответчика, (у которого он) берет челядина вместо (своего) челядина, а этому (ответчику) дать опознанного, пусть ведет свод до конца, ибо это (т. е. челядин) не скот, и нельзя оказать «не знаю, у кого купил», «о (следует) согласно показаниям (челядина) итти до конца (овода); а когда окончательно будет найден вор, то возвратить (опознанного) челядина (его хозяину), третьему ответчику взять своего (челядина), а вор платит убытки (хозяину) за украденного челядина и князю 12 гривен штрафа.

39 О своде же. А из своего города в чужие земли свода нет, но также (следует) ему (т. е. ответчику) выставить свидетелей или мытника, перед кем совершал покупку, и взять опознанную вещь, а с остальным, что пропало вместе с ней, (нужно) проститься, а тому (т. е. перекупщику) проститься со своими деньгами (заплаченными за опознанную вещь).

40 О воровстве. Если кого-либо убьют (за кражею), в доме или (вообще) .во время какой-нибудь кражи, то пусть убьют (его) .как собаку; если же додержат до рассвета, то вести (его) на княжеский двор; если же убьют его и люди видели (его) уже связанным, то платить за него 12 гривен.

41 Если кто крадет скот из хлева или (обокрадет) дом, то, если совершал кражу один, платить ему 3 гривны и 30 кун, если крали несколько (воров), то (также) каждому платить по 3 гривны и 30 кун.

42 О воровстве же. Если (кто) крадет скот с поля или (крадет) овец, коз или свиней, (то платить) 60 кун, если крали несколько (воров), то каждому (платить) по 60 кун.

43 Если обокрадут гумно или (украдут) зерно в яме, то сколько бы (воров) ни совершало кражу, каждый из них платит по 3 гривны и по 30 кун.

44 Тот же, у которого пропала его вещь, возьмет ее, если она окажется налицо, да (сверх того) возьмет за (каждый) год, (прошедший с момента ее пропажи), по полугривне.

45 Если же наличного не будет, то за княжеского коня платить 3 гривны, а за других-2 гривны.

А вот установленные расценки за скот: за лошадь 60 кун, а за вола гривну, а за корову 40 кун, а за трехлетку 30 кун, за двухлетку полгривны, за теленка 5 кун за свинью 5 кун, за поросенка ногата, за овцу 5 кун, за барана ногата, за необъезженного жеребца гривну кун, за жеребенка 6 ногат, за коровье молоко 6 ногат. Таковы расценки, установленные смердам (на те случаи), когда они платят князю штраф.

46 Если окажутся холопы ворами, то судит князь. Если окажутся холопы ворами - княжеские, боярские или церковные, - то их князь штрафом не наказывает, поскольку они не свободны, но пусть их хозяин платит вдвойне вознаграждение потерпевшему истцу.

47 Если кто взыщет деньги (с кого-либо). Если кто станет взыскивать с другого деньги а тот начнет запирается, и если он (т. е. истец) выставит свидетелей и те присягнут, то он может взять свои деньги; (а) так как (должник) не отдавал ему деньги в течение ряда лет, то заплатить вознаграждение заимодавцу (размером) в 3 гривны.

48 Если какой-либо купец даст купцу денег на оптовую или мелкую торговлю, то поскольку деньги берутся купцом в отсутствие свидетелей, ему (т. е. истцу) не нужны свидетели (и для взыскания их), но (следует) ему самому присягнуть, если (ответчик) начнет запирается.

49 О товаре, данном на сохранение. Если кто кладет у кого-либо товар на сохранение, то при этом свидетели не нужны; если же (положивший на хранение) станет взыскивать больше (чем сам отдал), то пусть присягнет тот, у кого находился товар (на сохранении, заявляя, что) «ты у меня положил лишь столько (не более)», ибо (он) уже тем ему (т. е. истцу) оказывал благодеяние, что хранил его товар.

50 О проценте. Если кто дает деньги под проценты, мед с условием наддачи, зерно с условием надбавки, то ему (следует) выставить свидетелей (и), как договорился, так пусть и получает.

51 О месячном проценте. А месячный процент взыскивать ему (т. е. кредитору) только в течение небольшого срока; если не будут выплачены деньги в установленный срок, то пусть дают проценты из расчета на два третей (т. е. 50%), а месячный процент аннулируется.

52 Если не будет (выставлено) свидетелей, а (иск) будет (в) 3 гривны, то достаточно ему (т. е. заимодавцу) для (взыскания) своих денег присягнуть; если (иск) будет касаться большей суммы, то (следует) ему так сказать: «сам виноват, что не выставлял послухов (при отдаче денег займа)».

53 Устав Владимира Всеволодовича. А вот (как) постановил Владимир Всеволодович после (смерти) Святополка, созвав в Берестове свою дружину:

Ратибора, киевского тысяцкого, Прокопия, белгородского тысяцкого, Станислава, переяславского тысяцкого, Нажира, Мирослава, Иванка Чудиновича мужа (князя) Олега; и постановили (они), что если кто берет деньги (под проценты из расчета) на два третий, то (братъ ему) до третьего платежа процентов; если кто-либо возьмет проценты дважды, то тогда он может получить и (сами) деньги (отданные под проценты); но если возьмет проценты трижды, то (этих) денег ему не получать.

О проценте. Если кто-либо берет ежегодно по 10 кун на гривну, то это не воспрещается.

54 Если какой-либо купец потерпит кораблекрушение. Если какой-либо купец, отправившись с чужими деньгами, где-нибудь потерпит кораблекрушение или подвергнется нападению неприятеля, или (его) настигнет пожар, то не творить над ним насилия, не продавать (его и его имущество), но пусть, как начнет (выплачивать долг) погодно, так и платит, ибо это несчастье от бога, а он (т. е. купец) не виновен; если же он пропнется или проиграется, в (своем) безумии нанеся ущерб чужому товару, то пусть будет, как угодно тем, чьим был тот товар: ждут ли (пока он возместит им ущерб) - на то их воля; продадут ли (его и его имущество)-на то (также) их воля.

55 О долге. Если кто-либо должен будет многим. а крупный иногородний или чужеземный купец, приехав, не зная этого, отдаст ему (свой) товар, а (тот) не захочет отдать купцу деньги, к тому же первые заимодавцы станут препятствовать (этому), не давая денег, - тогда отвести его (т. е. должника) на торг, продать (его имущество и его самого), затем отдать вначале деньги (иноземного или иногороднего) купца, а местные (пусть) поделятся теми деньгами. которые останутся; если же будут (за должником) княжеские деньги, то деньги князя возвратить вначале, а остальное (поступит) в раздел; если кто взимал неоднократно проценты (с должника), то тот не должен ничего получать.

56 Если закуп убежит. Если закуп убежит от господина, то он становится обельным (холопом); если уйдет на поиски денет, притом открыто, или убежит ко князю или судьям из - за обиды, нанесенной ему господином, то за это его не поработать, но дать ему управу по закону.

57 О закупе же. Если у господина (будет) пашенный закуп и погубит (тот) хозяйского коня, то (он) не платит ему (т. е. господину); но если господин дал ему плуг и борону, взимая от него платежи в счет купы, то (закуп), погубив их (т. е. плуг и борону), платит; если же господин отошлет его на свою работу, а без него (конь) погибнет, то за это ему (т. е. закупу) не платить.

58 О закупе же. Если (коня) выведут из хлева, то закупу за него не платить; но если же погубит (его) на поле, или в двор не введет и не запрет, где ему велит господин, или погубит во время своей собственной работы, то за это ему платить.

59 Если господин обидит закупа, причинив вред его купе или отарице. то все это ему вернуть и уплатить за обиду 60 кун.

60 Если же (господин) возьмет с него (т. е. закупа) больше денег (чем полагалось), то ему (следует) возвратить назад взятые (сверх положенного) деньги и заплатить за обиду князю 12 гривен штрафа.

61 Если господин продаст закупа в обельные (холопы), то наймит получает свободу от всех денежных обязательств (по отношению к хозяину), а господин за обиду платит 12 гривен штрафа.

62 Если господин бьет закупа за дело, то этого (ему) в вину не ставить; если же побьет бессмысленно, будучи пьяным, без (какой-либо) вины (со стороны закупа), то тогда за (избиение) закупа устанавливается такой же платеж, как и за (избиение) свободного.

63 О холопе Если обельный холоп уведет чьего-либо коня, то платить за него 2 гривны.

64 О закупе. Если закуп украдет что-либо, то господин (отвечает) за него; но если где-нибудь его (т. е. закупа) найдут, то господин, заплатив вначале за коня или за что-либо другое взятое им, его самого (обращает) в обельные холопы; и если же господин не захочет платить за него и продаст его, то пусть см вначале отдаст за коня, за вола, за чужой товар, взятый им (т. е. закупом), а оставшееся после выплаты за краденое может взять самому себе.

65 А вот если холоп ударит. Если холоп ударит свободного человека и убежит в хоромы, а господин его не выдаст, то господин платит за него 12 гривен; а если после того найдет тот побитый (человек) своего оскорбителя, то Ярослав постановил, что он мог его убить, но сыновья его (т. е. Ярослава) после (смерти) отца установили денежные штрафы: либо публично высечь его (т. е. холопа) либо взять за бесчестье деньгами.

66 О свидетельстве. На свидетельство холопа не ссылаться; но если не будет свободного (человека в качестве свидетеля), то при необходимости (можно) сослаться на боярского тиуна а на других не ссылаться. А при небольшом иске по необходимости (можно) сослаться на закупа.

67 О бороде. А (если) кто вырвет (у кого) клоч бороды и останется знак (от этого), к тому же будут свидетели, то (платить) 12 гривен штрафа; если свидетелей не будет, & (будет) только (одна) жалоба, то князю штрафа не платить.

68 О зубе. Если (кому-либо) выбьют зуб и можно (будет) увидеть у него во рту кровь, к тому же будут свидетели, то (платить) 12 гривен штрафа и за зуб гривну.

69 Если кто украдет бобра, то (платить) 12 гривен.

70 Если будет разрыта земля или (останутся) признаки ловли или сеть, то (следует) или искать в верви вора, или .платить штраф.

71 Если (кто) уничтожит знак собственности на борти, то (платить) 12 гривен.

72 Если (кто) срубит знак бортной (межи) или распашет пашенную межу пли тыном перегородит дворовую, то (платить) 12 гривен штрафа.

73 Если (кто) подрубит дуб со знаменем или межевой, то (платить) 12 гривен штрафа.

74 А вот накладные пошрины. (С) 12 гривен (штрафа): отроку 2 гривны и 20 кун, а самому ехать с отроком на двух конях, (которых) кормить овсом; (им следует) дать также овцу или пол-туши мяса, а иным кормом кормить досыта; писцу (дать) 10 кун, перекладного 5 кун, за пергамент две ногаты.

75 А вот о борти. Если (кто) подрубит борть, то (платить) 3 гривны штрафа, а за дерево полгривны.

76 Если (кто) выдерет (из борти) пчел, то (платить) 3 гривны штрафа; а за мед, если пчелы не приготовлены на зимовку, то (платить) 10 кун, если улей был уже приготовлен-то 5 кун.

77 Если вора не будет (сразу обнаружено), то искать (его) по следу; если не будет следа к (частновладельческому) селу или к торговому стану, а (люди. т. е. члены верви) не отведут следа от себя и не поедут по следу (разыскивать вора) или воспротивятся (разысканию вора у них), то они платят и убытки, причиненные воровством, и штраф; если же (при разыскании) след затеряется на большой дороге, (где) и села (по близости) не будет, или на пустыре, где не будет ни села ни людей, (то им) не следует платить ни убытки за воровство, ни штраф.

78 О смерде. Если смерд истязает смерда без княжеского распоряжения, то (платить) 3 гривны штрафа, а за истязание гривну денег; если истязает огнищанина, то (платить) 12 гривен штрафа и за истязание гривну.

79 Если (кто) украдет ладью, то (платить) 60 кун штрафа, а самую ладью вернуть (хозяину); за мореходную ладью (платить) 3 гривны, за набойную - 2 гривны, за челн 20 кун, за струг - гривна.

80 О силках. Если кто подрежет в силках веревку, то (платить) 3 гривны штрафа, а господину за веревку- гривну денег.

81 Если кто украдет в чьих-либо силках ястреба или сокола, то (платить) 3 гривны штрафа, а господину гривна; а за голубя (платить) 9 кун, за курицу 9 кун, за утку 30 кун, за гуся 30 куя, за лебедя 30 кун, за журавля 30 кун.

82 А за сено и за дрова (платить) 9 кун, а господину взимать, сколько бы ни было возов украдено, за воз по 2 ногаты.

83 О гумне. Если (кто) подожжет гумно, то (выдать) его на поток (для продажи в рабство? изгнания?), а его имущество для конфискации; сначала выплатить (потерпевшему) убытки, а остальным при потоке (продаже в рабство? изгнании?) распоряжается князь. Так же (поступать), если кто-либо подожжет двор.

84 Если кто злонамеренно зарежет коня или око-тину, (платить) штрафа 12 гривен, а господину платить вознаграждение за ущерб.

85 Все эти тяжбы решаются показаниями свидетелей из числа свободных (людей); если случится свидетелем быть холопу, то на суде ему не выступать; но если захочет истец подвергнуть ответчика испытанию (железом), то сказав так: «согласно показаниям этого (холопа), я беру тебя (для испытания железом), но беру тебя я, а не холоп», (он может) взять его (т. е. ответчика) для испытания железом; если удастся обвинить его, то он (т. е. истец) получает с него свое; не удастся обвинить его - платить ему за истязание гривну, ибо взял его (для испытания) согласно показаниям холопа.

86 А пошлин за испытание железом платить 10 кун, мечнику 5 кун, детскому пол гривны: вот таковы пошлины, (взимающиеся) при испытании железом, кто за что получает.

87 Если (кто) возьмет (кого-либо) для испытания железом, согласно показаниям свободных людей, иди по подозрению, (лежащему) на нем, или (на основании того), что (его) видели ночью (около места преступления), то

за истязание ему (не следует) платить, но кто его взял (для испытания), платит только пошлины за испытание железом.

88 О женщине. Если кто убьет женщину, то (его следует) судить по тому же закону, как. и при убийстве мужчины; если же (обвиняемый в убийстве) будет виновен, то (платит) половину виры-20 гривен.

89 А за (убийство) холопа и рабы вира не взыскивается, но если холоп или раба убиты безвинно, то за них платится возмещение убытка (хозяина) и князю 12 гривен штрафа.

90 Если умрет смерд. Если умрет смерд, то его наследство (идет) князю; если у него в доме будут дочери, то им (следует) дать выдел; если они будут замужем, то выдела им не давать.

91 О наследстве бояр и дружинников. Если (кто-либо умрет) из бояр или из дружины, то наследство князю не идет; если же (у умершего) не будет сыновей, то пусть возьмут (наследство) дочери.

92 Если кто, умирая, разделит свое имущество детям, то пусть так и будет; если же (он) умрет без завещания, то (имущество идет) всем детям, а на помин души самого (умершего) дать выдел.

93 Если жена после (смерти) мужа останется во вдовах, то ей дать выдел, она же является госпожой того, что ей завещал муж, но до (самого) наследства мужа ей дела нет.

94 Если останутся дети от первой жены, то они возьмут то (что причитается) их матери; если даже их умерший отец завещал (это имущество второй) жене, все равно они возьмут себе (причитающееся) их матери.

95 Если останется дома (незамужней) сестра (у сыновей умершего), то та в наследстве не участвует, но братья отдадут ее замуж сообразно с их достатком.

96 А вот (подати, взимающиеся) при закладке города А вот подати строителю города: при закладке звена (крепостной стены) взять куну, а при окончании (работы) -ногату; а на корм, питье, на мясо и на рыбу (взять) в неделю 7 кун, 7 хлебов, 7 уборков пшена и на 4 коней 7 луконов овса; (это все) пусть он взимает до тех пор, пока не будет срублен город; а одного только солоду дадут (ему) 10 луконов.

97 О мостниках. А вот подати строителю мостов: при построении моста взимать ему по ногате за (каждые) 10 локтей (моста); если починит старый мост, то взять ему за каждый пролет по куне, сколько бы пролетов ни починил; а строителю моста (следует) ездить с отроком на двух конях; (которым давать) 4 луконов овса в неделю, а кормить (его) досыта.

98 А вот (установление) о наследстве. Если останутся у (какого-либо) человека дети от рабы, то они в наследстве не принимают участия, но получают вместе с матерью свободу.

99 Если останутся в доме (после смерти отца) малолетние дети и не будут еще способны сами о себе позаботиться, а их мать выйдет (снова) замуж, то дать их вместе с движимым и недвижимым имуществом под опеку ближайшему родичу до тех пор пока не подрастут; (при этом) товар передать (опекуну) в присутствии свидетелей; а что (в дальнейшем) он наживет, отдавая тот товар пол проценты, или пуская его в торговый оборот, то, возвратив им (т. е. опекаемым) самый товар, пусть он возьмет себе прибыль,

ибо кормил и заботило я о них; если же будет приплод от челяди или от скота, то это все взять (опекаемым); если же (он) что-либо утратил, то за все ему (следует) заплатить тем самым детям наличностью; если даже отчим возьмет (под опеку) детей с (их) наследством, то условия договора (будут) те же.

100 Но отцовский двор всегда без раздела (передается) младшему сыну.

101 О жене, решившемся остаться вдовою. Если жена после (смерти) мужа решит остаться вдового, а расточит имущество (своего покойного супруга) и выйдет (снова) замуж, то ей заплатить (за) все детям (покойного супруга).

102 Если дети не захотят жить с нею на (одном) дворе, а она всячески будет стремиться (там) остаться, то исполнить во всем ее волю, а детям воли не давать; а при этом ей сидеть во вдовстве с тем (имуществом), что дал ей муж, или получив, свой выдел, также сидеть (во вдовстве).

103 А до выдела матери детям дела нет, кому же (свой выдел) отдаст мать, тот (его) и возьмет: отдаст ли всем (своим детям), то все (его) разделят (между собой), умрет ли (мать) без завещательного распоряжения, то его взять тому, у кого она жила на дворе и кто ее кормил.

104 Если останутся дети от одной матери, но от двух (разных) отцов, то одни (берут) наследство своего отца, а другие - своего.

105 Если отчим расточит что-либо (из имущества) отца своих пасынков, то (после его смерти) их (сводному) брату (т. е. сыну отчима), согласно показаниям свидетелей (следует им все) возратить, а что (досталось) ему (по наследству) от своего отца, тем он владеет.

106 А мать (пусть) даст свое (имущество тому) сыну, который (был) добр (по отношению к ней), будь он от первого мужа, или от второго, а если все ей сыновья будут неблагодарны, то может отдать (свое имущество той) дочери, которая ее кормила.

107 А вот судебные пошлины. А вот судебные пошлины: от дела по обвинению в убийстве (платить) 9 кун, а метельнику 9 векш, с дела о бортном угоде 30 кун, а со всех иных дел (те), кому (судебные агенты) помогли (выиграть процесс, платят) по 4 куны, а судебному исполнителю (по) 6 векш.

108 О наследстве. Если братья станут тягаться на княжеском суде о наследстве, то детскому, который делит их (имущество), взять гривну кун.

109 Пошлины, установленные за принесение (на суде) присяги. А вот пошлины, установленные за принесение (на суде) присяги: с дела по обвинению в убийстве- 30 кун, а с дела о бортном угоде - 30 кун без трех; также и с дела о пашенной земле. А с дел, касающихся свободы (человека от холопства), - 9 кун.

110 О холопстве. Обельное холопство (бывает) трех видов: если кто купит (кого-либо), хотя бы за пол гривны, выставив свидетелей и дав (продавцу) в присутствии самого холопа (хотя бы) ногату; второе холопство- (если) женится на рабе без (предварительного) договора, женится ли согласно договору, то как будет договорено, тате пусть и останется; а вот третье холопство - тиунство без (предварительного) договора, или когда

(просто) привяжет к себе ключ без (предварительного) договора, если же согласно договору, то как будет договорено, так пусть и останется.

111 А человек, отработывающий данные ему (в ссуду) деньги, - не холоп; нельзя поработать (его также) ни за хлеб, ни за что-либо, данное вместе с тем; но если он не отработает (своего) срока, то ему (следует) вернуть полученное (от хозяина); если отработает, то ничем (ему) не обязан.

112 Если холоп убежит и господин объявит (об этом на торгу), а кто-либо, зная понаслышке или доподлинно, что тот является холопом, накормит его или поможет ему скрыться, то он (т. е. пособник) платит за холопа 5 гривен, а за рабу 6 гривен.

113 А если кто схватит чужого холопа и известит (об этом) его господина, то получить ему за поимку гривну; если не сохранит (его до передачи хозяину), то платит сам 4 гривны, а за пятую (засчитывается) гривна, (полагающаяся ему) за поимку; если же (будет) раба, то (платит) 5 гривен, а за шестую засчитывается гривна, (полагающаяся ему) за поимку.

114 Если кто сам разыщет своего холопа в каком-либо городе, а посадник о нем (т. е. холопе) не знал, то, сообщив посаднику, (следует) взять у него отрока, отправиться связать его (т. е. холопа) и дать ему (т. е. отроку) 10 кун вязебного, а платы за поимку нет; если (господин холопа) упустит его, преследуя, то сам виноват, а за это никто не платит, нет также и платы за поимку.

115 Если кто, повстречав чужого (беглого) холопа, по неведению поможет ему скрыться или укроет его у себя, а он (потом) уйдет от него, то (следует) ему присягнуть, что не знал, что имел дело с холопом, а платежа за то (никакого) нет.

116 Если же холоп где-либо обманом достанет денег, а тот (т. е. давший ему эти деньги) дал (ему) по неведению, то господину выкупать (холопа) или расстаться с ним; если же дал (холопу), зная (о его холопстве), то ему расстаться со (своими) деньгами.

117 Если кто пошлет холопа торговать, а (он) задолжает, то господину его (следует) выкупать, а не расставаться с ним.

118 Если кто купит чужого (беглого) холопа по неведению, то первому господину (следует) взять холопа, а тому (т. е. купившему холопа) взять (свои) деньги, присягнув, что купил по неведению; [если же купил знал (о его холопстве), то деньги его пусть пропадут].

119 [Если же в бегах (холоп) приобретет (какой-либо) товар, то господину (платить) за него долги], господину же и товар, а не расставаться с ним.

120 Если кто бежал, взяв при этом что-либо у соседа или (какой-нибудь) товар, то господин платит за него стоимость того, что он взял.

121 Если холоп обокрадет кого-либо, то господину выкупать его или выдать (вместе с тем), с кем (он) крал. а жену и детей (выдавать) не нужно; те если (они) крали и прятали (краденое вместе) с ним, то господин всех их выдает; если же с ним крали и прятали (краденое) свободные (люди), то они (платят) князю штраф.

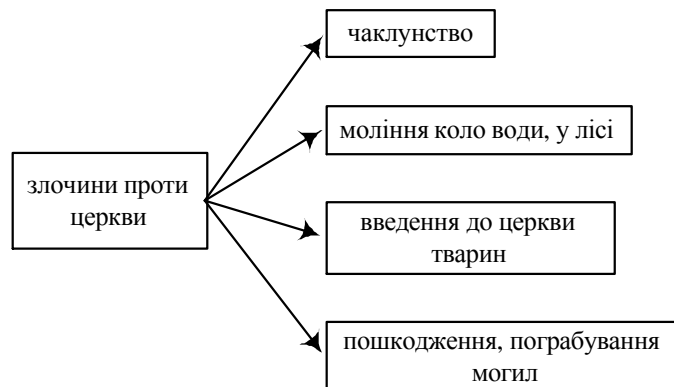
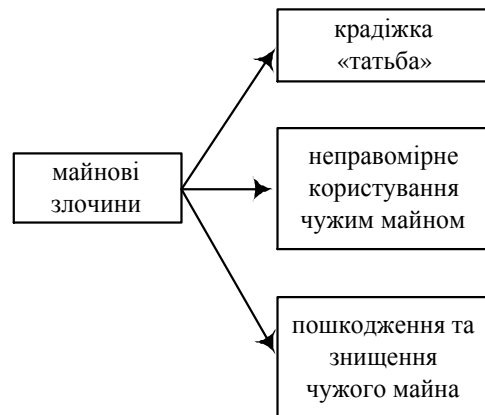
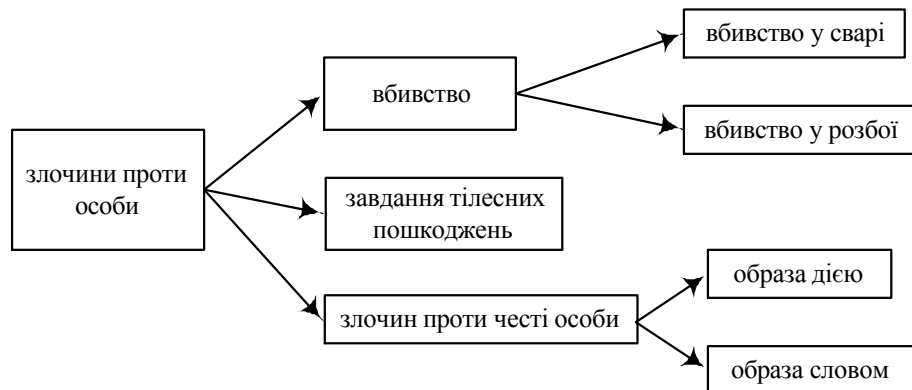
Руська Правда.

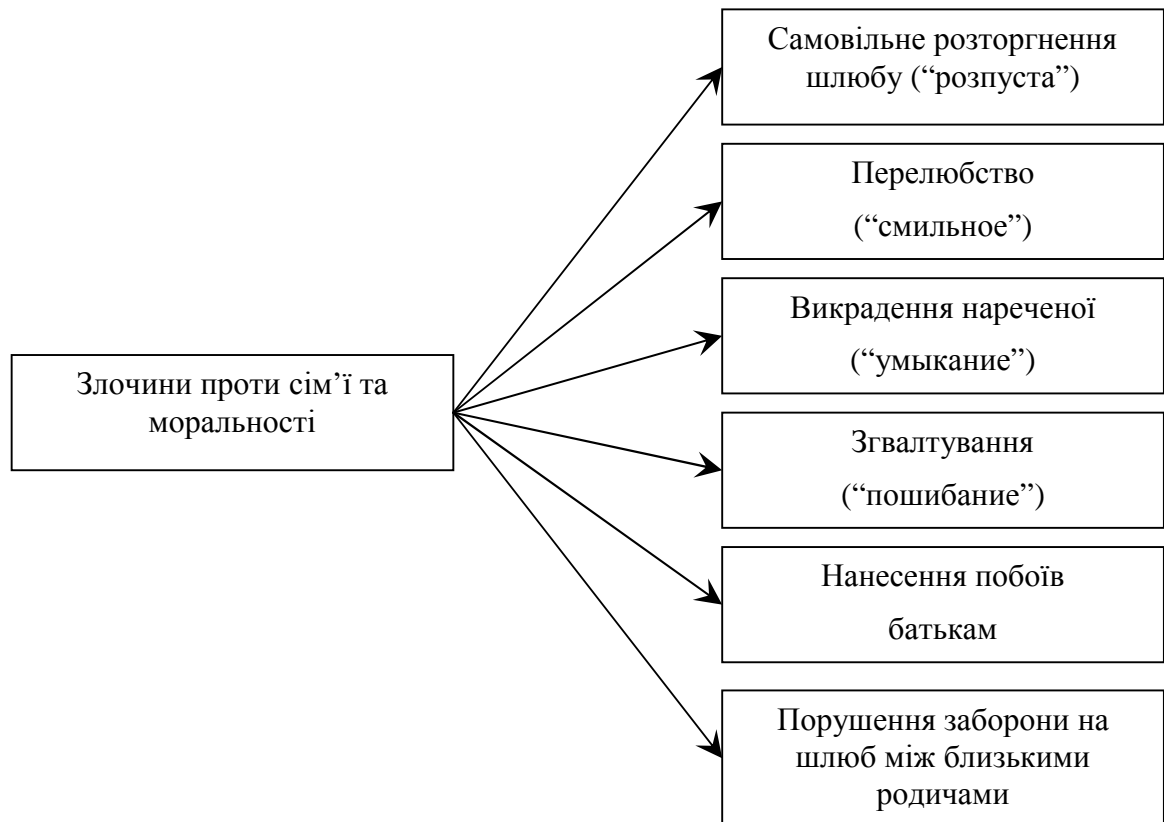
Час дії	Назва джерела.
	Коротка Правда (за Академічним списком - 43статті)
X - середина XI ст.	Правда Ярослава (1-18).
Середина XI середина XII ст.	Правда Ярославичів (19-43).
Перша чверть XII - XV ст.	Простора Правда (за Троїцьким списком - 121 стаття).
XIV - XV ст.	Руська Правда, скорочена з Просторої (за Толстовським списком - 50 статей)

Додаток №4**Холопи**

Правда Ярослава	Правда Ярославичів, Простора Правда
Холопи (челядь, раби) 11, 16, 17ст.	Холопи (селяни, кріпаки) ст. 26, 29, Скор. Пр. Ст.16, 32, 38, 46, 63, 65, 66, 85, 89, 98, 110-121 Прост. Пр.

Види злочинів

Зміст

Передмова.....	3
Розділ 1. Київська Русь.....	4
Становлення держави Київська Русь.....	4
Піднесення Київської держави.....	12
Період роздробленості.....	17
Галицько-Волинське князівство.....	20
Розділ 2. Культура Київської Русі.....	27
Еволюція культури.....	27
Міфологія та обряди астрального культу в Давній Русі.....	28
Фольклор.....	39
Література Київської Русі.....	42
Ювелірне мистецтво. Гончарство.....	46
Архітектура та живопис.....	47
Розділ 3. Право Київської Русі.....	52
Пам'ятки права.....	52
Основні риси права.....	54
Суд та процес.....	68
Вплив монгольського права.....	71
Література.....	75
Додатки.....	78

Навчальний посібник

КИЇВСЬКА РУСЬ:
державність, культура, право

Автори: В.А.Греченко,
О.А.Гавриленко,
О.О.Гавриленко,
С.Д.Колесніков,
І.А.Логвиненко,
В.А.Режко